

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ**

*Bu kitabımı həyatda əldə etdiyim bütün uğurlarıma görə minnətdar olduğum keçmiş SSRİ və Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü, istedadlı, fədakar jurnalist – atam **Gülağa Cəfərova** həsr edirəm.*

AQİL CƏFƏROV

NƏBİ XƏZRİNİN POETİK DİLİ

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Elmi-Metodik Şurası «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı» bölməsinin 13.03.2012-ci tarixli, 08 nömrəli iclas protokoluna əsasən çap olunur.

**«Elm və təhsil»
2012**

Elmi redaktor: **Rəhilə Məhərrəmov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **Nizami Cəfərov**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

Türkan Əfəndiyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

Faiq Şahbazlı
filologiya elmləri namizədi, dosent

İslam Vəliyev
filologiya elmləri namizədi, dosent

Aqil Cəfərov. Nəbi Xəzrinin poetik dili.
Bakı, «Elm və təhsil», 2012, 144 səh.

Azərbaycan filologiyasında bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqinə hər zaman böyük maraq göstərilir. Oxuculara təqdim olunan bu dərs vəsaiti ilk dəfə olaraq ayrıca, sistemli şəkildə tədqiq edilən Nəbi Xəzrinin bədii əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Şairin ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu, üslubunun yeniliyi və orijinallığı, leksik-semantik kateqoriyalar (sinonim və antonimlər), özünəməxsus məcazlar sistemi, frazeoloji vahidlərin yaradılmasında novatorluğu, lüğət tərkibini təşkil edən leksik-üslubi laylaların semantik, bədii ifadə imkanları və üslubi funksiyaları açılır.

Dərs vəsaitindən ədəbi dil tarixi, yazıçı dili, üslubiyyat məsələləri ilə məşğul olan dilçilər, müəllimlər, ali məktəblərin filologiya fakültəsinin bakalavr və magistrləri, aspirant və dissertantlar faydalana bilərlər.

4702000000
N098 – 2012 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2012

ÖN SÖZ

Müasir dövr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafını, ona məxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri daha dərinlən izləmək, eləcə də ədəbi dilin bir sıra nəzəri məsələlərinin həlli üçün dövrün görkəmli söz ustalarının dilinin müxtəlif səviyyələrdə tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir və aktualdır. Çünki yazıcının dil və üslubunu hərtərəfli meydana çıxarmaq üçün dilin demək olar ki, bütün sahələri tədqiqata cəlb olunur, leksika, frazeologiya vəhdətdə götürülür.

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən leksik layların ifadəlilik və obrazlılıq kimi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılması, onun semantik təbiətini, inkişaf mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün bədii əsərlər, yazıçı mövqeyi olduqca vacibdir. Ədəbi dilin başqa üslublarına görə bədii əsərlərdə söz xəzinəsinin bütün qatlarından-müxtəlif boyalara malik ekspressiv, emosional leksikadan, leksik-semantik kateqoriyalardan, məcazlar sistemindən, danışiq-məişət leksikasından, termin səciyyəli sözlərdən, dialektizmlər, arxaizmlər və s. istifadə etmək üçün geniş imkanlar vardır. Bədii əsərlərin dilində lüğət tərkibindən bu cür istifadə olunması, şübhəsiz ki, müasir ədəbiyyatın-poeziyanın mövzu genişliyindədir. Həyatı hərtərəfli, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini təsvir etməyə çalışan sənətkarlarımız dilin ən adi söz vahidlərini estetik funksiyaya tabe edərək yeni üslubi çalarlarla işlədirlər. Belə ki, şairlər mövzuları ilə bağlı hadisələrin gedişinin təsvirinə biganə qala bilmir, həyəcan keçirir, sevinir, kədərlənir və öz hisslərini müxtəlif təsvir vasitələri, sözlərdəki rəngarənglik, həmahənglik vasitəsilə ifadə edirlər ki, bu da özü-özlüyündə həm mənə, həm də poetik cəhətdən gözəl təsir bağışlayır, şeirin təsir qüvvəsini, obrazlılığını artırır, sözlər şairin qələmində sanki başqalaşır, lakonik çaları artırır, dil daha poetik və ifadəli olur.

«Nəbi Xəzri dilinin lüğət tərkibi» adlı fəsildə ümumislək sözlərin səciyyəsi, söz-terminlərdən, dialekt leksikasından, onomastik leksikadan bəhs olunur. Bunların şeirlərdə qazandığı mənalar Nəbi Xəzrinin üslubu ilə vəhdətdə götürülür, maraqlı nümunələr əsasında təhlil edilir. Təbiidir ki, bu leksik laylar bədii mətnə nominativ mənalarından çox şeirlərin mövzusu, şairin qayəsi ilə bağlı bədii səviyyədə işlənir və müxtəlif nümunələrin təqdimində və izahında müəllifin sözlərdən istifadə bacarığını, şairin coşqun hissini, həyəcanını, pafosunu böyük ustalıqla ifadəsini açə bilər, düzgün qiymətləndirir.

«Nəbi Xəzrinin dilində leksik-semantik kateqoriyalar» adlanan fəsildə isə başqa bədii vasitələr kimi bədii əsərin təsir qüvvəsini artıran, bədii dili daha da rəvnəqləndirən, həm də dili zənginləşdirən sinonim və antonimlərdən bəhs olunur. Bunlar dilə lakonik çalar verməklə yanaşı, özünün emosionallığı, ahəngdarlığı və ekspressivliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Nəbi Xəzri dilində frazeologiya xüsusi yer tutur ki, bu da şairin öz yaradıcılıq təbiətindən, xalqın əsrlərdən bəri yaratdığı xəzinəyə bələdliyindən irəli gəlir. O öz fikirlərini, hissələrini çox vaxt frazeoloji birləşmələrlə ifadə edir, qələmə aldığı aləmə, obyektə öz şəxsi münasibətini xalqın müdrik kəlamları ilə ümumiləşdirə bilər. Bütün bunlar şairin qayəsi, şeirlərinin lirizmi ilə səsləşən və onun yaradıcılığında müxtəlif formalarda öz əksini tapmış olur. Şair gözəlliyi, məhəbbəti, vətən sevgisini tərənnüm edərkən xalqın xəzinəsinə əl atır və bunlardan bədii ifadə vasitəsi kimi yaradıcı şəkildə istifadə edir, frazeoloji ifadələrə dair zəngin nümunələr, onların hansı məqsədlərlə işlənməsi, semantik bölgüləri şairin üslubu ilə bağlı təhlil edilmişdir.

***BDU-nun dosenti, filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru İ.D. Vəliyev***

GİRİŞ

Ədəbi dil prosesini düzgün qiymətləndirmək üçün ayrı-ayrı şair və yazıçıların dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək çox vacibdir. Məşhur rus alimi V.Vinoqradovun təbirincə desək, ədəbi dilin tarixi, adətən, böyük yazıçıların-şairlərin dil materialları əsasında yaranır. Təsadüfi deyildir ki, ədəbi dil tarixinin müəyyən mərhələləri, adətən, həmin dövrdə yazıb-yaratmış, ədəbi dilin bədii qolunun inkişafında misilsiz rolu olan söz sənətkarlarının adı ilə bağlıdır. Bu sənətkarlar dilimizin zəngin söz xəzinəsindən istifadə edərək, bir-birini yamsılamadan yeni bədii ifadə vasitələri tapır, ədəbi dilin bədii ifadə gücünü artırır, lüğət tərkibini zənginləşdirirlər. «Bədii ədəbiyyat obrazlı dilin yaradılmasında elə bir mənbə, laboratoriyadır ki, ədəbi dilin nümunəvi normalaşması, ümum-xalq dili vasitələrinin nümunəvi təşkili burada baş verir» [100, 3]. «Buna görə də yazıçının hər hansı bir əsəri əsasında ədəbi dilə münasibətini, fərdi dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, leksik, frazeoloji, semantik və qrammatik cəhətdən dilə gətirdiyi yeniliyi aşkar etmək dilçiliyimizin aktual problemlərindən biri kimi qarşıda durur» [24, 3].

Bu baxımdan, dil və üslubuna görə bədii poeziya dilimizdə xüsusi mövqeyi olan Nəbi Xəzrinin əsərləri dərinədən və hərtərəfli öyrənilməlidir. O, dilimizə xüsusi məhəbbət oyaqdan Füzuli, Vaqif, Vazeh, Sabir, Vurğun, S.Rüstəm, M.Müşfiq kimi yazarların sənətkarlıq ənənələrini davam etdirən şairlərdəndir.

Hər bir yazıçının fərdi üslubu konkret dövr ədəbi dilin ümumi mənzərəsini xarakterizə edir. Yazıçı praktik-nəzəri cəhətdən bədii dilin poetik ifadə vasitələrini fərdi üslubu ilə yaradır və milli ədəbi dilin inkişafına məhz fərdi yaradıcılığı, fərdi üslubu ilə öz töhfəsini vermiş olur. Odur ki, yazıçı dilinin dərinədən öyrənilməsi dilimizin inkişaf mənzərəsini, onda baş verən dəyişiklikləri – istiqamətləri aşkar etmək baxımından əhəmiyyətli və aktualdır. «Hər bir xalqın dilinin, ədəbiy-

yatının öyrənilməsi o xalqın mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi ilə sıx bağlıdır. Çünki ədəbi dillə yazı mədəniyyəti, ədəbiyyatı xalqın mədəniyyət tarixinin orbitinə daxildir» [95, 101].

N.Xəzri 50-60-cı illərin ədəbi prosesində xüsusi fərqlənən, sözün kəsərini, nüfuzunu həmişə öz yaradıcılığında qoruyan bir sənətkardır. O, yaradıcılığının ilk dövrlərində sözün qüdrətindən, xüsusən də sənətkar üçün əvəzsiz əhəmiyyətindən bəhs edən «Söz» adlı şeirində onu belə vəsf edir:

Əzəl başdan açarındır sirlərin,
Öz gücünü ürəklərdən alar söz.
Ümid verər, sevinc verər, qəm verər,
Müşkül olan dərdə çarə qılar söz ... [123, 11].

N. Xəzrinin söz haqqında olan fikirləri təkcə bir şeirlə qurtarmır. O, söz haqqında danışarkən qeyd edir ki, «Söz arzu və düşüncələrə sərkərdəlik edərək onlara yol göstərir»; «Sözün mənzili uzaq olur. Bu gün yazılan söz yalnız bu günün deyil! Söz gələcək aylara, illərə, bəlkə də, əsrlərə çatacaqdır».

Elə buradan da şair üçün söz axtarırları başlanır: «Şair də söz üçün keçər dərə, düz...»; «Sözlər axtarmışam, sözlər gəzmışəm; Vurmuşam özümü alova, oda»; «Bəlkə, illərboyu gəzdiyim sözü; Büllur bir bulaqda tapacağam mən» [83, 441].

N.Xəzri dilinin özünəməxsusluğu ilə seçilən sənətkarlardandır. Şair bütün yaradıcılığı boyu xalqa yaxın olmuş, ondan qaynaqlanmışdır. Bu haqda professor N.Xudiyev yazır: «50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində şeir dilində folklor ifadə tərzinə qayıdış baş verir; yaradıcılığa 60-cı illərdən əvvəl gəlmiş B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, N.Həsənzadə, Qabil kimi şairlərin dilində folklor ifadə tərzinin havası duyulur.

Şübhəsiz, ədəbi-bədii dilin, eləcə də şeir dilinin folklor ifadə tərzinə meyil etməsi ədəbi-bədii fikrin məzmunca xəlqi əsaslar üzərində köklənməsindən irəli gəlir; xəlqilik, birinci

növbədə oradan başlayır ki, insanın daxili aləminə maraq güclənir, süni [yaxud elə təbii] patetika əvəzinə, poetik fikir təhlilinə can atır və bu da imkan verir ki, şeir dilinin obrazlar sistemində əsaslı dəyişikliklər meydana gəlsin» [46, 469]. Məhz bunun nəticəsidir ki, şairin əsərlərində xalq dilinin ruhu özünün bariz əksini tapmışdır.

N.Xəzrinin ilk şeirləri çap olunandan sonra onun yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, dil və üslubunun yeniliyi, söz və ifadələrin orijinallığı həm dilçiliyin, həm də ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etmişdir. Ədəbi tənqid, 1950-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq N.Xəzrinin yaradıcılığını izləmiş və onu həmişə yüksək qiymətləndirmişdir. M. Arif 1950-ci illərdə yazdığı «Yeni nəsil» [1954] və «Azərbaycan sovet şeiri» [1959] adlı məqalələrində Nəbi Xəzri yaradıcılığına da nəzər salmış və onu «qüvvətli lirik şeirlər yazan» səmimi bir şair kimi dəyərləndirmişdir.

Bilavasitə Nəbi Xəzri yaradıcılığına, onun ayrı-ayrı şeir kitablarına həsr edilmiş məqalələrdə şairin inkişaf yolu zaman-zaman, mərhələ-mərhələ nəzərdən keçirilmiş, diqqəti cəlb edən fikirlər söylənilmiş və əhəmiyyətli nəticələr çıxarılmışdır: «Nəbi Babayev, yaradıcılığının ilk günlərindən başlayaraq, bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə getməyə can atır» [Ağasəf Axundov, 1955]; «... onda ilham, istedad, çoxlu yeni söz demək bacarığı vardır» [M.Vəliyev, 1955]; «O, öz üzərində müntəzəm olaraq işləyən, irəliləyən, yüksələn şairdir» [Ə. Qasimov, 1958]; «Nəbi Xəzrinin şeirlərində öləri hisslərə, həlli kiçik təsadüflərdən asılı olan ikinci dərəcəli məsələlərə təsadüf etmirik» [Ə. Kürçaylı, 1961]; «Nəbinin hər kitabı şairin yaradıcılığında bir yeni yüksəliş, bir yeni üfüqdür. Şair yüksəldikcə, üfüqlər genişlənir, həyatın nəbzini onun əsərlərində daha möhkəm vurmağa başlayır» [H.Orucəli, 1964]; «Nəbi Xəzridə ən adi, ən sadə, ilk baxışda heç kəsin nəzərini cəlb etməyən şeyləri mənalandıрмаq məharəti vardır» [A. Hacıyev, 1965]; «Bu şeir məğrurdur, cürətlidir, qanadlıdır, vüsətlidir, zərif və mənalıdır» [Q.Xəlilov, 1967]; «Nəbi Xəzrinin poezi-

yası müasir həyatı dərindən duymaq, vətəndaşlıq borcunu hiss etmək xüsusiyyətləri ilə səciyyəvidir» [M. İbrahimov, 1968]; «Nəbi saflıq və gözəllik nəğməkarıdır», «Nəbi Xəzrinin poeziyası dərin düşüncələr, fəlsəfi fikirlər poeziyasıdır. O, insan qəlbinə enməyi, ən zərif hissləri yüksək poetik səviyyəyə qaldırmağı bacarır» [T. Bayram, 1970] [82, 274-275].

Görkəmli dilçi alim Y.Seyidov yazır: «Nəbi Xəzri yaradıcılığında ilk növbədə diqqəti cəlb edən, daha dəqiq desək, duyulan, hiss edilən səmimiyyətdir; həm də böyük səmimiyyət. ...Nəbinin yaradıcılığına və onun şəxsən özünə yaxından bələd olan hər kəs etiraf edə bilər ki, Nəbinin şeirləri ilə şəxsiyyəti bir-birini tamamlayır. Şairin düşüncələri ilə hissləri, istəyi ilə dedikləri çarpazlaşır, bir-birini tamamlayır. Bu əsasda yazılmış əsərlər səmimi olmaya bilməz.

Ağamusa Axundov, haqlı olaraq, N. Xəzrinin şeirlərini «Səmimi hisslər poeziyası» adı ilə təhlil edir» [82, 276].

Son illər bədii əsərlərin dilinin tədqiqi genişlənmiş, ayrı-ayrı şair və yazıçıların dilinin öyrənilməsi dilçiliyin aktual mövzularından birinə çevrilmişdir. «Bədii əsərin dili təhlil edilərkən bütün diqqət sözlərin mənalарına, zəngin üslubi cəhətlərinə və müəllifin dilin bu imkanlarından fərdi istifadə bacarığına yönəldilməlidir» [100, 126]. Ədəbi-bədii dil prosesini düzgün başa düşüb qiymətləndirmək üçün ədəbiyyatın ayrı-ayrı janrlarının dilinin tədqiqinə hər zaman elmi cəhətdən ehtiyac olmuşdur. Məhz buna görə də XX əsrin 50-ci illərindən özünün mövzu, dil və üslub yeniliyi ilə diqqəti cəlb edən poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi N. Xəzrinin əsərlərinin öyrənilməsi dövrün bədii dili üçün zəngin qiymətli material verir ki, bu da təqdim olunan dərs vəsaitində öz əksini tapmışdır.

I FƏSİL

NƏBİ XƏZRİ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

Dilin lüğət tərkibi həmişə inkişafdadır. Bu imkan da o dildə danışan xalqın mədəni səviyyəsinin artıb zənginləşməsi nəticəsində mümkün olur. Lüğət tərkibinin bu inkişaf prosesi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam edir. Müasir dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirən sözlərin və ifadələrin bir qisminin şifahi-danışq dilində, bir qisminin yazılı-kitab dilində işlənməsi ədəbi dilin şifahi və yazılı olaraq 2 hissəyə ayrılmasına səbəb olur. Dilimizin leksikasının bu şəkildə qruplaşması hər üslubun özünəməxsus fərqləndirici xüsusiyyətlərinə uyğun özünü göstərir. Belə ki, şifahi-danışq dilindən insanlar gündəlik məişətdə istifadə etdikləri üçün burada əsasən leksik mənası hamıya aydın, anlaşqlı olan sözlər işlənir. «Dialoglar əsasında qurulan, sərbəst və iti şəkildə icra edilən, mimika və hərəkətlərlə müşayiət olunan, emosionallıq və ekspressivlik kimi keyfiyyətlərlə fərqlənən, fonetikanın da ifadəlilik imkanlarından istifadə edilən canlı danışq dilində söz və ifadələrin dəqiq seçilməsinə və qrammatik cəhətdən formalaşmasına bir o qədər əhəmiyyət verilmir» [26, 127]. Lakin canlı danışq dilindən fərqli olaraq yazılı-kitab dili qrammatik cəhətdən dəqiq, düzgün olan söz və ifadələrin yerli-yerində işlənməsini tələb edir. «Öz yerində düzgün, müvəffəqiyyətli işlənmiş sözün hakimiyyəti məğlub edilməzdir» [35, 102]. Bundan başqa, yazılı ədəbi dilin leksik tərkibi də müxtəlifdir. Bu isə yazı-kitab dilinin daxilində mövcud olan müxtəlif üslublarla əlaqədardır.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları olan bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi-ışguzar üslubun hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Tarixi inkişaf prosesində müəyyənlanmış həmin xüsusiyyətlər bir üslubu başqa üslubdan fərqləndirir. «Bədii üslub

bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər üslublardan fərqlənir. Poetiklik onun ən bariz əlamətlərindəndir. Bu üslub dilin bütün ifadə vasitələrindən, o cümlədən digər üslublardan istifadə imkanına malik olan normativ bir dildir» [107, 62]. Elmi üslubun isə əsas səciyyəvi xüsusiyyəti terminlərdən istifadəyə üstünlük verilməsidir. Lakin dildə müəyyən qrup sözlər var ki, onlar heç bir üslubun tələbi olmadan işlənir. Hamı tərəfindən başa düşülən, ümumişlək xarakterli olan bu sözlərdən dilin bütün üslublarında istifadə edilir. Bununla yanaşı, cəmiyyətin, mədəniyyətin, elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq əşya və anlayışlar çoxalır, genişlənir ki, onları ifadə etmək zərurəti meydana çıxır. Bu sahədə bədii ədəbiyyat dil üçün geniş meydan açır. Belə ki, dildə olan sözlərə yeni məna vermək, sözə emosional çalarlıq gətirməklə onları müxtəlif məqamlarda müxtəlif formalarda işlətmək funksiyası məhz bədii ədəbiyyatın üzərinə düşür. Bədii üslubda müxtəlif söz qruplarına müraciət olunaraq onlardan rəngarəng sözlər seçib onları yerli-yerində işlətmək sənətkarın dildən yaradıcı şəkildə istifadə etməsini, ustalığını göstərir. Buna görə də N.Xəzri əsərlərinin dili onun fərdi yaradıcılıq üslubunun başlıca xarakterik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Çünki bu dil ümumxalq dilinin bütün canlı ifadə vasitələrinə əsaslanmaqla güclü bədii-estetik, emosional təsir gücünə malik olan bədii dil nümunəsidir.

Sənətkarın əsərlərinin dilindəki leksik laylar məzmun və mənasına görə bir-birindən fərqlənir. Hər bir leksik vahid leksik-semantik mənası, obrazlılığı, emosional-ekspressiv keyfiyyətləri ilə seçilir. Buna görə də N.Xəzri əsərlərində işlənmiş dil vahidlərini bədii üslubda işlənmə məqamına və funksiyasına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumişlək sözlərin səciyyəsi
2. Termin səciyyəli sözlər
3. Dialektizmlər
4. Onomastik leksika

Ümumişlək sözlərin səciyyəsi

Dilimizin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini mənası hamı tərəfindən başa düşülən, insanların gündəlik nitqlərində istifadə etdikləri ümumişlək sözlər təşkil edir. Bu sözlər dilimizin lüğət tərkibinin əsasını təşkil etdiyi üçün dili bunlarsız təsəvvür etmək olmur.

Ümumişlək leksikadan insan həyatının bütün fəaliyyət sahələrində istifadə edilir. Çünki bu sözlər gündəlik həyatımız, məişətimiz üçün ən vacib anlayışları-əşya və əlamətləri, hadisələri hamının başa düşdüyü tərzdə ifadə edən leksik vahidlərdir. Qədim dövrlərdən dilimizin lüğət tərkibində dəyişməz qalan, sabit mövqe tutan ümumişlək sözlər üslub baxımından neytral olduğu üçün bütün üslublarda işlədilir. Üslublar arasında bu cür ortaqlıq mövqe tutduğuna görə ümumişlək sözləri «üslublararası leksika» da adlandırmaq olar.

Dilin lüğət fondunun əsasını təşkil edən ümumişlək sözlər bütün üslublar kimi, bədii üslub üçün də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, «ümumişlək sözlərlə bədii əsərlərdə ən sadə, təbii və zəruri hadisələr haqqında ətraflı məlumat verilir və onlar təsvir olunur. Bədii əsərlərdə hadisələrin, obrazların, mənzərələrin bədii və obrazlı təsvirini sadə, aydın, anlaşılıqlı sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Bunlar eyni zamanda xüsusi üslubi rəngarəngliyə malik sözlər və ifadələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır. Əsas vasitə kimi özünü göstərir» [38, 168-169]. Ümumiyyətlə, ümumişlək sözlər dərin mənalı fikirlər və ən incə, zərif duyğular, hissləri ifadə edən nitq vahidləridir. Məhz buna görə də hər bir sənətkar ümumxalq dilinin nüvəsini təşkil edən ümumişlək sözlər vasitəsilə istədiyi bədii lövhəni yarada bilər. N.Xəzri yaradıcılığından nümunə gətirdiyimiz aşağıdakı bədii parça fikrimizi təsdiqləyə bilər:

Uca zirvələrin
ucası anam,

Əsrin bəyaz saçlı
qocası anam!
Bu axşam saçlarımda
Gəzdi ana əlləri,
İsti ana əlləri.
Boz çinar yarpağıdır
O göy damarlı əllər,
Bu evin dayağıdır
Doğma
Qabarlı əllər!
Üstümdə zaman-zaman
Əsdi ana əlləri.
Neçə dərdin yolunu
Kəsdi ana əlləri,
İsti ana əlləri.
Yenə də saçlarımda
Gəzdi ana əlləri.
Titrədi yarpaq kimi,
Əsdi ana əlləri [124, 211].

Göründüyü kimi, yuxarıdakı bədii parçalar bütövlükdə ümumişlək sözlər – ana, əl, saç, yarpaq, dərd, ev, doğma və s. əsasında qurulmuşdur. Şair bu cür sadə, aydın sözlər vasitəsilə özünün incə, dərin hiss və duyğularını ifadə etmişdir.

Özünəməxsus üslubi keyfiyyətlərə malik olan sözlər və ifadələr ədəbi dildə olduğu kimi, bədii dildə də ümumişlək sözlər vasitəsilə meydana çıxır. Çünki emosional-ekspressiv, sadə, loru, danışq, alınma, termin, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər və s. kimi leksik vahidlərin əsl üslubi keyfiyyətləri məhz ümumişlək sözlərin sayəsində özünü göstərir. Məsələn;

- 1) İzin verin, izin verin,
Onu görüm, *ata can!*
Ayılıram xəyalatdan:
- Qalx, *əzizim*, qalx, ayıl [127, 13-14]

- 2) Axı, o Kar Həsən hansı *qoduqdu*?
- Necə, kəs səsini, *fərsizin* biri! [127, 97]
Boğazdan yuxarı
tərif deyincə
Ürəkdən *çor* demək daha yaxşıdır [127, 25]
- 3) Sanki mənim ürəyimdən
Qan yerinə axdı od,
Şimşək kimi varlığını
Büryan etdi, yaxdı od [127, 15]
- 4) Birləşən beyinlər, birləşən əllər
Artıq *atomu* da parçalamışdır [127, 61]
Xəstəliklər yada düşsəydi bir-bir?!
Stenokardiya, ya da *infarktdır*?!
«*Kamfora*», «*kafein*»,
daha bəs nələr? [127, 72-73]
- 5) Bu *əsrarı* açmaq ...- deyib,
Sükut etdi *ixtiyar* [127, 12]
- 6) «Nə gözəlsən!» - Dodağımdan
Bu söz *müdam* axardı [127, 8]
Gəlir bircə düşmən *tankı*... [127, 9]
- 7) Toxununca nəzərinə
Onun şəhli bir çiçək
Dərib yerdən *üsulluca*
Baxardı heyran-heyran [127, 7]

Gördüyümüz kimi, bu bədii parçalar əsasən ümumişlək sözlərdən ibarətdir. Lakin bu misralarda seçilən spesifik sözlərin üslubi səciyyəsi ümumişlək sözlərin sayəsində meydana çıxaraq təyin edilmişdir. Belə ki, birinci nümunədə «ata can», «əzi-zim» sözləri emosional-ekspressiv; ikinci nümunədə «qoduq», «fərsiz», «çor» sözləri sadə, loru; üçüncü nümunədə «ürəkdən qan yerinə od axması», «odun şimşək kimi varlığı büryan etməsi, yaxması» ifadələri ekspressiv; dördüncü nümunədə «atom», «kamfora», «kafein», «stenokardiya», «infarkt» sözləri termin; beşinci nümunədə «əsrar», «ixtiyar» sözləri köhnəlmiş;

altıncı nümunədə «müdam», «tank» sözləri alınma; yeddinci nümunədə «üsulluca» və s. kimi sözlərin üslubi səciyyəsi onların ümumişlək sözlərlə işlənmə şəraitində məlum olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdik ki, emosional-ekspressivlik kimi mənalar bildiren leksik-üslubi vahidlərin özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri onların ümumişlək sözlərlə birgə işlənməsi sayəsində meydana çıxır. Lakin ümumişlək sözlər özləri emosional-ekspressivlik kimi mənə çalarlarından azaddır. Məhz bu cəhətinə görə diçilikdə bir sıra alimlər – Y.R. Qepner [99, 52], L.R.Zinder, T.V.Stroeva [102, 368] bu sözləri «neytralitet leksika» adlandırırlar. Lakin bu termin adı altında ümumişlək sözlər ifadəlilik baxımından zəif mənalı sözlər kimi başa düşüldüyündən bir sıra alimlər – A.N.Qvozdev [97, 9], A.İ.Efimov [101, 209], E.V.Uxmilina [116, 8] isə haqlı olaraq bu termini qəbul etmirlər. Çünki ümumişlək sözlərin hamısını üslubi cəhətdən «neytral sözlər» adlandırmaq düzgün olmazdı. Onların arasındakı mənalı, ifadəli sözləri sənətkar bədii dildə məqamından asılı olaraq elə işlədir ki, bu sözlər emosional-ekspressiv mənalar ifadə edir. Sözsüz ki, bu cür mənalar ifadə edən ümumişlək sözlər ümumişlək xüsusiyyətini itirərək bədii üslubun xüsusi nitq vahidinə çevrilir.

Titrədi, sızladı könlümün *simi* [127, 51]
Solğun *yanaqları* nura boyanır,
Yastı bir daş üstə oturur qoca [127, 83]
Hər qızaran üfük, parlayan *səhər*
Dağları, daşları bəzədi, keçdi [127, 90]
Nə qədər axşamlar gəlib dünyaya,
Belə faciəli *axşam* gəlməyib [128, 20]

Bu bədii parçalardakı birinci misalda «sim», ikinci misalda «yanaq», üçüncü misalda «səhər», dördüncü misalda «axşam» ümumişlək sözləri özündən əvvəlki sözün sayəsində obrazlı – emosional mənada işlənərək ümumişləkliyini itirmiş və bədii üslubun bədii ifadə vasitələrinə çevrilmişdir. Ümum-

işlək sözün bu cür işləmə bilməsi onun polisemantik mənaya malik olmasıdır.

«Sözün çoxmənalı olması sözün ümumişlək və lazımlı olma dərəcəsindən, müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmək imkanından, bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğu və təcrübənin sonsuz konkretliliyi arasında olan ziddiyyətlərdən, məcazlaşmadan asılıdır. Çoxmənalı sözlər dildə mövcud olan sözlərin öz mənasını dəyişməsi, genişləndirməsi, bir sıra əlavə mənalar kəsb etməsi ilə, bir sözün öz əvvəlki mənasını saxlamaqla yeni mənalar qazanaraq həm köhnə, həm də yeni məfhumları ifadə etməsi, xalqın əmək fəaliyyəti, adət-ənənələri, bədii zövqü, əşya və hadisələrin oxşar cəhətlərinin ümumiləşdirilməsi, məntiqi amillərə əsasən oxşar əlamətlər arasında məfhumların yaxınlaşdırılması sözün əsas mənasının məcazlaşması və s. yollarla əmələ gəlir» [38, 37].

Məlumdur ki, dilimizdə ən sadə və işlək sözlərin əksəriyyətini çoxmənalı sözlər təşkil edir. Məsələn, qaş, baş, göz, qızıl, qara, acı, şirin, açmaq, döymək, dəymək, gün, il, gecə, qış, kök, dolanmaq, gəzdirmək və s. Çoxmənalı sözlərin öz həqiqi mənasından başqa, əlavə məcazi mənalar kəsb etməsi onları olduqca ifadəli və mənalı edir. Bu da onlardan geniş istifadə olunmasına səbəb olur. Ona görə də ümumişlək sözləri «neytralitet leksika» adlandırmağa heç bir əsas qalmır. Eyni zamanda onu da qeyd etmək ki, bədii ədəbiyyat söz üçün geniş meydan açdığı üçün çoxmənalı sözün də ifadə imkanları geniş və zəngindir. Belə ki, polisemantik mənaya malik olan söz müxtəlif mənalar ifadə etdiyi üçün fonetik tərkibcə eyni olan söz müxtəlif anlayışlar bildirir. N.Xəzri poeziyasından gətirdiyimiz nümunələrlə fikrimizi aydınlaşdıraraq:

- 1) *Tutdum* günəş əlindən,
Bu günəş, yoxsa aydı? [123, 31]
- 2) Ah nə dilim bir söz *tutur*,
Nə açılır dodağım [127, 14]

3) Bir az sonra zəng vurub
Abuzərə üz tutur [127, 67]

Göründüyü kimi, şair bir sözün polisemantik xüsusiyyətini – məcaziliyini əsas tutaraq onun vasitəsilə müxtəlif mənalar ifadə etmişdir. Çünki çoxmənalı sözlərdə mənə çalarlığının sayından asılı olmayaraq, bunlardan yalnız biri onun ilkin, həqiqi mənasında, başqa mənaları isə məcazi mənada işlənir. Belə ki, birinci nümunədə tutmaq feli öz ilkin mənasında, ikinci nümunədə danışmaq felinin inkar formasında, üçüncü nümunədə müraciət etmək mənasında çıxış etmişdir.

Bəzən şair çoxmənalı xüsusiyyətə malik olan ümumişlək sözün semantikasını genişləndirmək məqsədilə onu bədii-üslubi cəhətdən yeni bir anlamda işlədir:

Yer kürəsi iki rəngdən yoğrulmuşdu –

Qara ilə qırmızıdan.

Ölümə mərdanə

getdi cavanlar –

Qızardı göy rəngi asimanın da [124, 107- 108]

Nə zaman ki, mavi göylər

Geyinərdi *qırmızı* [127, 7]

N.Xəzri bu misralarda ümumişlək «qırmızı», «qızarmaq» sözlərini yeni bir mənada işlətmişdir. Bu bədii parçalarda qırmızı, qızarmaq sözləri rəng anlayışı bildirməklə yanaşı, eyni zamanda rəmzi funksiyada çıxış etmişdir. Sözdən bu cür istifadə edən şair «yer kürəsinin iki rəngdən-qara ilə qırmızıdan yoğrulduğunu» deyərkən xeyirlə şəərə, yaxud «cavanların ölümə getməklə asimanın, göy rənginin qızarması»-nı, «mavi göylərin qırmızı geyinməsi»ni deyərkən göyün qana boyanmasına işarə etmişdir.

Ümumişlək sözlərin bədii üslubdakı funksional rolunu müəyyənləşdirərkən məlum olur ki, bu sözlər başqa sözlə birləşərək sabit birləşmələr-frazeoloji birləşmələr əmələ gətirir.

Bununla da yazıçı ümumişlək sözlərin çoxmənalılığından yaranan frazeoloji ifadələr vasitəsilə fikrin obrazlı və emosional – ekspressiv ifadəsinə nail olur. Məsələn;

Həsərət səhrasında
bir içim suyum,
Sevgi qitəsində
gur ümmanımsan
Ay ana dilim! [124, 199-201]
Hər sözün rəngi var,
hər sözün ətri [122, 201-203]
Arzu çəmənində
Vaxtsız əsdi qış
Fəlakət qılıncı
Çıxdı qınından
Əsdi ölüm küləkləri
O, ümid, sədaqət
heykəli kimi
Gəzər iftixarla
Torpaq üstündə [124, 225-234]
Bir ümid körpüsü
Uzanıb gedir
Könül ümmanında
Coşar tufanlar
Sevgi vadisində
Çağlayan seldir
Səslənən ürəyin
Qəm telləridir [123, 239].

Beləliklə, ümumişlək sözlərə dair göstərdiyimiz faktlar bir daha göstərir ki, N.Xəzri bədii yaradıcılığında ədəbi dildə leksik mənası hamıya məlum olan ümumişlək sözlərin ilkin, həqiqi mənalılarından istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda işlənmə məqamı ilə əlaqədar olaraq bu sözlərin fərdi, səciyyəvi mənalərini də meydana çıxarmışdır. Təbii ki, bu da bədii

əsrin məzmunu, ideyası, şairin özünəməxsus fərdi üslubu, yaradıcılıq təxəyyülü ilə əlaqədar mümkün olmuşdur.

Termin səciyyəli sözlər

Dil ilk növbədə xalqın özünə məxsus olan anlayışları, varlıq adlarını cəmləşdirir. Buna görə də hər bir xalqın varlığını, özünəməxsusluğunu, məişətini onun dili, adət-ənənələri, maddi və mənəvi mədəniyyəti, peşə və məşğuliyyət sahələri ilə ölçmək lazımdır.

Həyatın müxtəlif sahələrinə aid anlayışları ifadə edən sözlər termin səciyyəli leksik vahidlərdir. Xalqın həyatına, məişətinə, təsərrüfatına, yaşayış tərzinə, adət-ənənəsinə dərin-dən bələd olan N.Xəzri əsərlərinin dilindəki terminoloji leksika da ümumxalq xarakterli leksik vahidlərdən ibarətdir. «Terminologiya ümumxalq leksikasının ən fəal, ən dəyişkən, artan, təkmilləşən, yeniləşən hissəsidir. Müasir sosial-iqtisadi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi, mədəni inqilab, istehsalın intensivləşdirilməsi yeni elmi anlayışların, yeni elmi fikirlərin inkişafına, yaranmasına səbəb olur. Bu da, şübhəsiz dilin terminoloji leksikasının dəyişməsinə, yeniləşməsinə, artmasına təsir edir» [38, 177].

N.Xəzri əsərlərinin dilində xalq terminologiyası ilə bağlı leksika üstünlük təşkil etdiyi üçün bu qrupa daxil olan leksik vahidlər musiqi alətləri, yemək, xörək və içki, məişət, bəzək və zinət əşyalarının adlarından ibarətdir. Bu baxımdan N.Xəzri əsərlərinin dilindəki termin səciyyəli sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Yemək, xörək və içki adları. Qida maddi-mədəni mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsidir. «Qida insan cəmiyyətinin, onun maddi aləminin, tarixinin, etnoqrafiyasının ən mühüm komponentlərindəndir» [14, 349]. Çünki hər bir xalqın süfrəsi o xalqın tarixini, etnoqrafiyasını, adət-ənənəsini özündə yaşadır. Xalqın zəngin süfrəyə malik olması onun qədimliyini göstərir. İnsanın yaranışdan yeməyə olan ehtiyac və tə-

ləbatı nəticəsində əsrlər boyu müxtəlif yeməklər meydana gəlmişdir. Təbii ki, hər bir xörəyə xüsusiyyətinə görə ad verilmişdir. N.Xəzri dilindəki yemək və içki adlarının etnolingvistik cəhətdən tədqiq edilməsi Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi mədəniyyətinin, eləcə də dilimizin tarixi haqqında maraqlı elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir.

N.Xəzri əsərlərinin dilində loxma, kabab [maral kabab, toğlu kabab], şərab, şərbət, qara qovurma, süd, zəhər və s. kimi yemək və içki adları vardır.

«Loxma» sözü müasir Azərbaycan dilində «loğma» formasında «bir dəfə ağıza qoyulan tikə, dişdəm» mənasında işlənir [5, 226]. Lakin bu söz N.Xəzri dilində Azərbaycan dilinin Gəncə dialekti, Gədəbəy, Mingəçevir şivələrində olduğu kimi, «loxma» şəklində işlənmişdir [10, 370].

Kimin gözü doymayır,
Kimə bəsdir *loxma* da [123, 56]

N.Xəzrinin «Torpağa sancılan qılınc» dramatik poemasında «kabab, qovurma» yemək adlarından istifadə olunmuşdur.

Kabab, kabab, yağlı kabab
Maral kabab, *toğlu kabab* [121, 125]
Ha, ha, onun gül ətindən
Qara qovurma eyləyin [121, 141]

«Kabab, qovurma» sözlərinin eyni mənada işlənməsinə həm «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında, həm də «Dastani-Əhməd Hərəmi» poemasında rast gəlinir. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «kabab-manqal üzərində şışlərdə bişirilən ət xörəyi, şışlik; «qovurma» isə qovurmaq yolu ilə hazırlanan ət xörəyi kimi izah olunur [5, 161-212].

Bəzən N.Xəzrinin dilində poetik yemək adlarına da rast gəlinir ki, əslində sözün həqiqi mənasında istər dünya xalqlarının, istərsə də Azərbaycan xalqının mətbəxində belə

yemək növü və adı mövcud deyil. Bu yemək adı şairin fərdi təxəyyülünün məhsuludur. Məsələn;

Mənim *küsü aş*
Bişirənim yox! [123, 238]

N.Xəzri əsərlərinin dilində şərab, şərbət, süd kimi içki adlarına da rast gəlinir:

Maral kabab, toğlu kabab
Üstündən də bir parç *şərab*... [121, 125-126]
Şərbət də içilir, zəhər də, ey dost! [121, 136]
Bol *südü*-pendiri qaymaqlı çoban! [123, 175]

N.Xəzri əsərlərinin dilindəki yemək və içki adlarının tədqiqi göstərir ki, dilimizdə kulinariya terminləri daha sabit və uzunömürlüdür. Çünki əsrlər boyu qidanın yeni növləri milli mətbəximizdə özünəməxsus yeniliklər etsə də, bununla yanaşı, ənənəvi xörək adlarımız da indiyədək qorunub saxlanmışdır. «Yemək-xörək adlarının bu cür nisbi «mühafizəkarlığı» həm də tarixi-coğrafi şəraitlə, təbiət, iqlim, təsərrüfat amilləri ilə əlaqədardır» [70, 28].

2. Hərbi işlə bağlı olan leksik vahidlər. N.Xəzrinin müharibə mövzusunda yazdığı əsərlərində dilimizdə işlənən və danışiq dilində geniş yayılmış hərbi terminlər də öz əksini tapmışdır. Məsələn;

Dəbilqə: Başındakı *dəbilqəni* nə öyərsən,
Qılınc: *Qılıncını* nə öyərsən, qanlı düşmən,
Çovkan: Əyribaşlı *çovkanımca* gəlməz mənə
Ox: Belindəki doxsan *oxu* nə öyərsən
Sapand: Ala qollu *sapandımca* gəlməz mənə [121, 176]
Kaman: Gəldi əli *kaman* atan,
Xəncər: Əli *xəncər* tutan gəldi [121, 199]
Süngü: *Süngülər* üstündə dayanan dövlət-

Elə süngülərlə yıxılmadımı? [123, 44]

Qoşun: Mənim *qoşunumda*

Əsgərlik: *Əsgərlik* etsin [123, 53]

Ordu: Cahanda ən böyük bəla deyilmi,

Ordu qaçqınlardan əvvəl qaçarsa? [123, 90]

Güllə: Kürəyə sancılan öz *gülləmizdir* [123, 102]

Tüfəng: *Tüfəng* qundağından

Yapışdı birdən [124, 228]

Gətirdiyimiz nümunələrdə hərbi işlə bağlı termin səciyəli sözlərin əksəriyyəti [süngü, sapand, qılınç, qoşun, ordu, ox, dəbilqə, tüfəng və s.] əsl Azərbaycan, az bir qismi isə [kaman, güllə, xəncər və s.] fars mənşəli sözlərdir.

3. Geyim adları. Milli mədəniyyətimizin qədim tarixini əks etdirən geyim adlarının çoxu xalqın etnoqrafiyası, onun tarixi, həm də milli xüsusiyyətini əks etdirir. Məhz elə buna görə də bədii əsərlərdə işlənmiş geyim adları bildirən sözlərin çoxu onun tarixini, milli simasını əks etdirən sözlərdir. «Geyimlər maddi mədəniyyətin bütün başqa üsurlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir» [68, 86]. Bunların bir qismi ədəbi dil, ümumxalq dili üçün bir qədər köhnəlmiş, ümumişlək olmasa da, xalqın məişəti, etnoqrafiyası, tarixi ilə sıx bağlıdır. «Ümumxalq dilində xalqın maddi və mənəvi həyatını əks etdirən sözlərin müəyyən hissəsi, şübhəsiz ki, etnoqrafik leksikaya aiddir» [113, 15].

N.Xəzri əsərlərində işlənən geyim adlarının əksəriyyəti məcazi mənada işlənmişdir. Şair bunlardan müxtəlif üslubi məqsədlərlə istifadə etməklə əsərlərinin dilinə sanki tarixilik, yeni rənglər gətirmişdir. Bu sözlərin bir qismi orta əsr abidələrimizdə işlənmiş, dialektlərdə izlərini saxlamışdır. «Ədəbi dilin lüğət tərkibi, xüsusilə terminologiya, folklor, eləcə də dialekt bazası hesabına zənginləşir...» [46, 442]. Buna görə də N.Xəzri yaradıcılığında işlənən geyim adları təkcə mənsub olduğu xalqın tarixi, mədəni-mənəvi həyatını, məişətini özün-

də əks etdirməklə kifayətlənməmiş, həm də başqa xalqlarla müqayisədə etnik və sosial fərqlərin araşdırılıb təhlil edilməsi baxımından da ən mühüm mənbələrdən sayılır. Məsələn;

Odlu köynək geyib eşq atəşindən
Ney tək ürək yaxır nalələrilə [123, 29]
Evə *ağ duvaqlı* gəlin də gəlir... [123, 85]
Üfüqlərin *donu* mavi *xələtdən* [123, 160]
Bir yumşaq *bələy*
tutdular səni [123, 161]
Yapıncıdan tük yandırır [123, 179]
Gedib *tuman* geyin, de ki, arvadsan ! [123, 190]

Xələt – «hədiyyə kimi bağışlanmış paltar, mükafat, bəxşiş, toyda qız və oğlanın qohumlarına verilən hədiyyə» mənasında işlənən xalis ərəb mənşəli sözdür [5, 136]. Bu söz türk dillərində hələ XII-XIII əsrlərdən müşahidə olunur. «Xələt» sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində də işlənmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu söz daha qədim dövrlərdən dilimizdə mövcud olmuşdur:

Aruz cümlə bəgləri *xələtlədi*, döndi aydır [58, 165].

Fəxri geyim kimi, «xələt» sözü «Koroğlu» dastanında da işlənmişdir. Elə ki, özünü göstərdi, Çənlibel dəlisi olmağa layiq olduğunu sübut elədi, məndən *xələti* onda görəcək. Mən *xələti* ancaq igidə verirəm [8, 46].

Qeyd edək ki, «xələt» sözünün «paltar» mənası onun sonrakı mənasıdır. Çünki bu söz ilk dövrlərdə «hədiyyə, mükafat» mənasında işlənmişdir.

Don. Qədim türk geyim adlarından olan bu söz müasir dilimizdə də işlənməkdədir. Bu sözün qədimliyini Qaradonlu toponimi [İmişli rayonunun keçmiş adı] və «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənməsi göstərir. Azərbaycan dilində «don» sözü «paltar, libas, üst geyimi, ətəkli qadın paltarı» mənasında işlənir [5,82]. «Kitabi-Dədə Qorqud»da «don» sö-

zünə «xələt» sözü kimi «mükafat,ənam» mənasında təsadüf edilir.

Xeyir xəbər gətürənə at, *don* verərəm,
qaftanlar geydürəm [58, 148].

Müasir dilimizdə «don» sözünün mənası xeyli daralmış və nümunələrdən də göründüyü kimi, yalnız «qadın üst geyimi» mənasında işlədilir.

«Don» sözü türk dillərində müxtəlif mənələrdə işlənir. Məsələn, qaraqalpaq, noqay, tuva, başqırd, tatar dillərində ton // tun formasında işlənərək «şuba, xalat», türkmən dilində isə don «xalat» mənasında işlənir. A. Şerbak bu sözün arxetipini «xalat, paltar» mənasında ton şəklində müəyyən etmişdir» [70, 32-33].

Duvaq – «toya aparılan gəlinin üzünə çəkilən tül örtük» mənasındadır [5,85]. Müasir dilimiz üçün köhnəlmiş hesab edilən bu sözə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində də rast gəlirik:

Ala gözli oğlın al *duvaxlu* gəlin aldı [58, 143].

«Dialekt və şivələrdə terminoloji fondun öyrənilməsi termin yaradıcılığı işinə də böyük yardım edir. Çünki ayrı-ayrı sahələr üzrə terminologiyanın təkmilləşdirilməsi və terminlərin dəqiqləşdirilməsi üçün dialektlərdə zəngin material vardır» [74,5]. «Elmi dildə işlənən terminlərin müəyyən bir hissəsi ümumxalq danışq dilinə, eləcə də dialekt və şivələrə məxsusdur» [79, 35]. Qeyd edək ki, «duvaq» sözü Şəki dialekti, Oğuz şivəsində «duvax» fonetik variantında «qız ərə gedəndən bir neçə gün sonra düzəldilən gəlingörmə mərasimi» mənasında işlənir [10, 156]. Eyni zamanda bu söz omonimlik təşkil edərək Ordubad dialektində «dūvax» fonetik variantında «piti bişirilən saxsı qabın ağzına qoyulan qapaq» mənasını [Çölməyin dūvaxı yoxdur], Qazax dialektində, Tovuz, Bolnisi, Ağdam, Cəbrayıl şivələrində doax // dūvax fonetik variantında xəmiri yaymaq üçün istifadə edilən xüsusi dairəvi taxtanı [Duvağı bəri qoy, kündəni yasdılayım] bildirir [9, 195-204].

Xalqın tarixi, mədəniyyəti, incəsənəti ilə bağlı olan geyim adları bədii ədəbiyyatda, eyni zamanda elmi üslubda da həmişə işlənəcəkdir. «Bunlar ona görə mənalıdır ki, əzizdir, uzun ömürlüdür, əbədidir ki, xalqın mənəvi yaddaşını yaşadır, onun xarakterini təqdim edir, mənəvi mədəniyyətini əks etdirir» [69, 284].

4. Bədən üzvlərinin adlarını ifadə edən leksika. Leksikanın qədim layını özündə birləşdirən bu sözlər – terminlər insan oraqanizminin ayrı-ayrı üzvlərinin adını bildirərək hər biri müstəqil leksik mənaya malik olsalar da, «bunlardan törəyən sözlər də çoxmənalılıq – bu da ən çox metaforalar, metonimiyalar əsasında formalaşır, dildə bir semantik sistem yarada bilir [dağın başı, mizin gözü, mizin ayağı, sözün canı, çayın qolu, yolun ağzı, alnı açıq, alın yazısı, ağzıbir, ağzıboş, ağzıyuxarı, ağzı kəsərli, ağzı dualı, ağzıyelli, ağzıyırtıq, çəkmənin burnu, qabırğa söhbəti, dişbatmaz, diz-dizə, dizçökmə, dodaqaltı, əloyunu, əlaltında, ovuc içi, ovuc-ovuc və s. kimi birləşmələrdə olduğu kimi] və belə törəmə sözlər xalqın tarixi, ənənəsi, təfəkkürü ilə sıx bağlıdır, əksərən milli xarakter daşıyır» [66, 81].

N.Xəzri yaradıcılığında insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin-terminlərin hamısına rast gəlirik:

Göz: Bu gün *gözlərimə* dəydi bir çiçək
Dodaq: Qopdu *dodağımdan* «gözəldir» sözü [123, 12]
Dil: Mən susdum, qurudu *dilim* də sanki [123, 128]
Əl: *Əlini* uzatsan çatar zirvəyə [123, 122]
Qol: *Qollarım* ulduzla ay arasında
Sinə: *Sinəm* geniş yoldur,
bilməyən bilsin [123, 116]
Saç: *Saçlar* ağ xəyaldı
Çiyin: *Çiyini* uzununu
Üz: *Üzündə* qırıqlar naxış-naxışdır [123, 21]
Ürək: Kim deyər, nədəndir bu ağrı, sızı,
Niyə iztirablar keçirir *ürək?* [123, 13]
Kürək: Ox sancılar dağ vüqarlı

Dəmirgücün *kürəyinə* [123, 178]

5. Ailə-qohumluq, yaxın münasibətləri bildirən sözlər. Tarixi ibtidai icma quruluşundan başlayan ailə-qohumluq münasibətləri şüurlu cəmiyyətdə həmişə mövcud olub və bu münasibətləri ifadə edən sözlər də bunların özü qədər qədimdir. Orxon-Yenisey abidələrindən başlayaraq qədim türk yazılı abidələrində, «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu sözlərə rast gəlinir. Buna əsasən, deyə bilərik ki, bu sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli sözlərdir. Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrdə mövcud olan bu sözlər N.Xəzri əsərlərində də işlənmişdir:

Ata, ana: *Atanı, ananı* itirdik, dözdük [123, 48]

Qardaş: *Qardaşıyam* dərddilərin

Övlad: *Övladiyam* göyün-yerin [123, 37]

Oğul: *İgid oğul* bəslədim mən,

fərari böyütmədim [123, 92]

Əmi: Burda yaşayırmış *əmişi* onun [123, 103]

Dost: Qardaşım, *dostları* düşməndən ayır [123, 40]

Xanım, xatın: Xanımlar, xatınlar qəmli gəlibdir [121, 191]

Gəlin: Nə orda gözləyən bir *gəlin* durur,

Ər: Nə çarpaz yollarla gələn bir *ər* var [123, 101]

Ailə-qohumluq, yaxın münasibətləri ifadə edən «xatın» sözü türk dillərinin çoxu üçün ümumi olan «xatun» sözünün müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bu söz qədim türk yazılı abidələrinin dilində müxtəlif fonetik variantlarda [gatun//xatun//xaun] mövcud olub, xanım, mötəbər qadın mənalarını ifadə etmişdir. Bunu «Gül-Tiginin şərəfinə yazılmış abidə»də də görürük: «Umay təg ögim katun kutına inim Kül tigin er at bultı=Humay kimi qadın anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül-tigin adı verildi» [87, 230].

M. Kaşğari «Divani lüğət-it-türk» əsərində «xatun» sözünün etimologiyası haqqında məlumat verərkən onun əvvəllər daha dar mənaya malik olub yazılı abidələrdə şahzadələrə,

imperator qız-qadınlarına aid edildiyini göstərir və ilk türk imperatoru Əfrasiyabın bütün qız nəvələrinə verilən ad kimi qeyd edir və yazır. Bu məsələdə də işlənir: «xan ışı bolsa, katun ışı kalır=xanın işi olanda, xatunun işi təxirə salınır» [51, 407].

«T.Bertaqayev «xatun» sözünün xa+tan hissələrindən ibarət olduğunu göstərir. Qeyd edək ki, bu ilkin mənə özünü yalnız müasir türk və qismən də Azərbaycan dilində [xanım-xatın birləşməsində] qoruyub saxlamışdır. Digər türk dillərində isə bu söz qohumluq termini kimi çıxış edib «arvad, qadın» mənalarını ifadə edir» [70, 38].

Bu söz Orxon-Yenisey abidələrində «katun» fonetik variantında «xatın, xaqanın arvadı» mənasında verilmişdir [78, 367]. «Qədim türk dili lüğəti»ndə bu sözün «qatun» fonetik variantında arvad-qadın, xanım mənaları qeyd edilmişdir [78, 438]. E.İ.Əzizov «Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası» əsərində bu sözün Azərbaycan dilinin şivələrində xatun/xatın, arvad, qadın, xanım, əsil nəcabətli, hörmətli, görkəmli qadın məqamlarında işləndiyini yazmışdır [28, 264]. E.İ.Əzizovun dialekt və şivələrdə göstərdiyi mənaları həm də danışq dili üçün səciyyəvidir [çox xanım-xatın qadındır, qızıdır]. N.Xəzri poeziyasında da xanım, xatın sözləri qadın, xanım mənalarında işlənmişdir:

Xanımlar, xatınlar qəmli gəlibdir [121, 191].

6. Mərasimlə bağlı etnolinqvistik vahidlər. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müşahidə olunan mərasim leksikası daha çox toy və yas mərasimlərini əhatə edir. Bütün dünya xalqlarının həyatında mövcud olan toy mərasimi ən qədim adətlərdən biridir.

«Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının tarixi ilə üzvi surətdə bağlı olan zəngin mədəniyyət irsidir. Xalqın hiss və duyğuları, əmək fəaliyyəti, mədəni-ictimai münasibətləri, həyat tərz, dünyagörüşü xalq ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır» [79, 35]. Azərbaycanın qədim toy adət-ənənələri ilə bağlı əhvalat və hadisələrə folklor nümunələrindən olan nağıllar, əfsanələr, dastanlarda təsadüf edirik. Aydın olur

ki, toy mərasiminin davametmə müddəti toy sahibinin varlı və kasıb olması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, varlıların toy mərasimi qırx gecə davam etdiyi halda, kasıb ailələrdə bu mərasim üç gündən artıq çəkməzdi. Azərbaycanın toy mərasimləri haqqında ən qədim məlumata bütün Türk dünyasının möhtəşəm və əzəmətli tarixini, adət-ənənəsini özündə yaşadan, onu bu günümüzə qovuşduran ulu sənət nümunələrindən biri və birincisi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda rast gəlirik.

Bu əsərdə qədim türklərin-oğuzların toy mərasimləri ilə bağlı bir çox adət-ənənələr-oğlanla qızın «bəşikkəsmə» ilə nişanlanması, qız evinin buyurduğu «xərc», təzə evlənənlər üçün qurulan «gərdək» və s. indi də qorunub saxlanmaqdadır. Bu adət-ənənə ilə bağlı leksik vahidlər-terminlər N.Xəzri poeziyasında da öz əksini tapmışdır. Məsələn;

Yox onun *mağarı* bu gün olacaq
Bilirsən necə *toy*, *düyün* olacaq! [121, 192]
Evə *ağ duvaqlı gəlin* də gəlir [123, 85]
Xonçalı gözəllər
Qatar - qatardı
Yengə də süzdü
Çalanlar *şabaşın*
İçində üzdü
– Adə, *bəy* oynasın
Ucuzluq olar! [124, 226]
Xoş gəldin, *əlləri xınalı gəlin* [124, 237]
Nişan da taxılır
Nişanə üçün [124, 149]

N.Xəzri yaradıcılığından toy mərasimi ilə bağlı nümunə göstərdiyimiz *toy*, *mağar*, *düyün*, *duvaq*, *gəlin*, *xonça*, *yengə*, *şabaş*, *bəy*, *nişan* sözlərindən bəzilərini etimoloji baxımdan təhlil etmək maraqlı olardı.

A.Axundov V.İ.Koduxova istinadən yazır: «Xüsusi etimoloji təhlil etimologiya verməyin üç əsas qaydasına: fonetik əsaslandırma, sözdüzəltmənin motivləşdirilməsi və semantik ehtimala əməl olunmasını tələb edir». Onun fikrincə, «bu və ya digər sözün etimologiyasının fonetik əsaslandırılması bundan ibarətdir ki, müqayisə edilən sözlərin mənşəcə eyniliyi müəyyənləşdirilir, uyğunluqların qanunauyğunluğu qəbul edilir, bütün fonetik dəyişmələr isə faktlar və analogiyalar vasitəsilə izah edilir» [4, 251].

«Toy» sözünün qədim türk dilində «toplantı», «qurultay» mənasında işləndiyi məlumdur. Bunu M.Kaşğarının «Divani lüğət-it-türk» əsərindəki «toy» sözünün «ordugah, ordu qərargahı» kimi izahından da görürük. «Bu sözdən çıxış edərək «xan toy» deyilir ki, «xaqanın ordu qurduğu yer» deməkdir» [53,144]. Buna görə də bu söz müasir mənada mərasimdə iştirakçıların çoxluğu ilə qədim mənaya qovuşur. «Toy» sözünün fel əsasına aid olması və «düyün» sözündən törəməsinə dair mülahizələrdə bu sözün formalaşması aşağıdakı istiqamətdə modelləşdirilir: toy>toyun>tuyun>tüyün>düyün//dügün [72, 279].

Daha sonra F.Məmmədli fikrinə davam edərək yazır: Bizcə,sözün formalaşmasında tamamilə əksinə bir proses getmişdir. «Toy//doy//döy» [«döymək» mənasında] sözü qəbilə yığıncaqlarına çağıran səslənən alətlərin-nağara,qaval, qavaldaş-döyülməsi ilə bağlı formalaşmış və mənə etibarlı ilə çağırış bildirib, həm də bu çağırışa cəmləşənlərin ümumi məqsədini-toplanmaq məqsədi ifadə etmişdir. Qərb qrupu türk dillərində müasir dövrdə də özünü göstərən t<d ilə formalaşma bu sözün tarixən «döy» kimi yox,«toy» kimi fonetik səslənmə qazanmasını əsaslandırmışdır. «Toy» sözünün bugünkü mərasim mənasının özündə də döy//döyün//düyün//dügün səs tərkibinin sabitləşdiyini görmək çətin deyildir» [72, 280].

Bu söz həm də toplantının özünü ifadə edən ad kimi də işlək olmuşdur. «Kitabi–Dədə Qorqud» dastanlarında aktual olan «toy»,«ulu toy» sözləri «toplantı», «böyük yığıncaq» [zi-

yafət] mənalarını ifadə etməklə yanaşı, həm də «toy» [evlənmə mərasiminin adı] mənasında işlənmişdir. Bir sıra boylarda «toy» mənasına «evərmə»//«evlənmə», «toy»//«düyün» sözlərində paralellik də müşahidə olunur. «Toy»un «döy» mənası Azərbaycan dilində «dög», «dögün»// «dügün»// «düyün»// «düyül» fonetik sabitləşməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, toy//döy variantlarının eyni mənalı fellər kimi «düyün» adının sabitləşməsindəki rolu bərabər səviyyəli olmuşdur.

«Toy» və «dügün» sözlərinin bir kökdən əmələ gələrək onların formalaşma istiqamətini V.Aslanov belə göstərir: toy>toyun> tuyun>tügün> düyün//dükün [72, 293].

Qeyd edək ki, bu sözdəki t<d, y<g, y<ü fonetik əvəzləmə türk dillərinin ümumi qanunauyğunluqlarından irəli gəlir.

Azərbaycan dilində «toy» sözünün ilkin məna variantlarından biri olan «şənlik, ziyafət» mənası müasir dilimizdə məhdudlaşmışdır. Ümumən «şənlik, ziyafət» mənası yalnız «nikahın qeydə alınması ilə əlaqədar keçirilən təntənəli mərasim» mənası ilə əvəz olunmuşdur [5, 411].

N.Xəzri əsərlərində bir kontekst daxilində «toy» sözünün sinonimi kimi «mağar» sözü də işlənmişdir:

Yox onun *mağarı* bu gün olacaq
Bilirsən necə *toy*, *düyün* olacaq! [121, 192].

Azərbaycan ədəbi dilində bu söz «müxtəlif məclislər üçün qurulan iri çadır» anlayışı ifadə edir. Lakin buna baxmayaraq, «mağar» sözü Qazax dialekti və Ağdaş şivəsində «toy məclisi» mənasında [Bizim kətdə mağar olajax] işlənir [9, 313]. Bu mənada termin səciyyəli dialekt sözləri ədəbi dilə keçərək lüğət tərkibinin zənginləşməsində əvəzsiz bir mənbə rolunu oynayır.

Mərasim leksikasının digər bir qismini yas mərasimi ilə bağlı etnolinqvistik vahidlər təşkil edir. Çünki dünya yarandan «olum və ölüm-bəşər nəslinin davamiyyət zəncirinin əvvəli və sonu olduğundan dil bu iki nöqtə arasında forma-

laşıb inkişaf etdikcə başlanğıc və son nöqtələrinin sevinc və kədər notlarında kodlaşan dil işarələrinə, onların ifadə etdiyi informasiya tutumuna daim həssas olmuşdur. Elə buna görə də bir xalqın etnik tərkibində qovuşmuş müxtəlif qruplar bu qəbildən olan leksik vahidləri sinonimik dubletlər şəklində qat-qat toplayaraq, bir nəsildən o birinə ötürür» [72, 295].

Azərbaycan dilinin leksik layında yas mərasimini ifadə edən söz işarələrinin tarixi çox qədimdir. İslamdan əvvəl Azərbaycanda mövcud olmuş Zərdüşt dininin qanunları yazılan «Avesta»da mətnlər olum-ölüm, işıq-qaranlıq formasında Hörmüz və Əhrimən arasındakı əbədi və əzəli ziddiyyətləri əks etdirən dil işarələri ilə zəngindir. Bu işarələr özünün terminoloji mahiyyəti ilə substrat əhəmiyyəti daşdığından mənsub olduğu dövrün dil səviyyəsində qorunub saxlanmışdır.

Azərbaycan xalqının qədim həyat tərzinin əks olunduğu «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında yas mərasimi ilə bağlı olan detallara rast gəlirik: Beyrəgin babasına-anasına xəbər aldı. Ağ evi-eşigində şivən qopdı. Qaza bənzər qızı-gəlini ağ çıxardı, qara geydi. Ağ-boz atının quyruğunu kəsdilər. Qırqəlli yigit qara geyüb-gög sarındılar. Qazan bəgə gəldilər, sarıqların yerə urdılar. «Beyrək!» deyü çox ağladılar [58, 168].

Beyrəyin Aruz tərəfindən öldürülməsi təsvir olunan bu epizodda yaxın adamların ağlaması, «ağ çıxarıb, qara geyinməsi», ağı deməsi müasir yas mərasimi ünsürlərinin tarixi faktlarıdır. Tarixi keçmişimizlə bu günümüz arasında vəhdət təşkil edən bu faktlar günümüzdə qədər gəlib çatmış, hətta bu gün də çox cavankən əzizini itirmiş yaxınları ən azı bir il qırmızı paltar geyməz, hətta qara geyməklə onu tanıyan və tanımayanlar tərəfindən qəmə,kədərə tuş gələn bir şəxs kimi özünü göstərir.

Azərbaycan xalqının yas mərasimi ilə bağlı olan sözləri çox qədim tariximizdən, məişətimizdən, adət-ənənəmizdən xəbər verir. Buna görə də Azərbaycan dilinin leksik fondunda olduğu kimi, N.Xəzrinin əsərlərində işlənmiş məzar//qəbir, baş

daşı, yas//matəm, tabut, kəfən, meyit, ağı, ölmək və s. söz və ifadələrin mənşəyinin, kökünün, dildə istifadə məqamlarının araşdırılması dilin həm üslubi, həm tarixi, həm də müasir baxımdan öyrənilməsi üçün vacib və faydalıdır.

Bəyaz *kəfən* biçər buludlar mənə [123,167].

«Kəfən» – ərəb mənşəli söz olub, ölünün bükülməsi üçün ağ və ya bezdir. Kəfən ağ parçadan hazırlanır. Keçmişdə bu parçanı yaşlı qadınlar cehiz sandığında gəlinlik illərindən qoruyub saxlayırdılar. Müasir dövrümüzdə bu işi məscidlər həyata keçirirlər. Lakin ucqar dağ kəndlərində köhnə qayda qüvvədədir. Ölünün dəfn olunması üçün vacib detallardan olan «kəfən» canlı danışiq dilində «beş arşın bez», «beş arşın ağ» kimi ifadələrdə frazeoloji mənə çalarlığı kəsb edir. «Kəfən» sözü Azərbaycan dilinə islam dini yaranandan sonra daxil olmuşdur.

Ölməz klassiklərimiz bədii əsərlərində tarixi qaynaqlardan qopub gələn bu ənənəni saxlamış, şahlar tərəfindən ağır cəzaya layiq görülən insanlar şah hüzuruna gedərkən öz kəfənlərini də boynuna taxıb getmişlər. N.Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirin» əsərlərində belə detallara rast gəlmək olur. Atası Hörmüz tərəfindən cəzalandırılan Xosrov özü ilə kəfənini götürüb atasının hüzuruna gedir.

N.Xəzrinin əsərlərinin dilində «gor» sözünün sinonimi olan «qəbir», «məzar» sözləri də işlənir:

Dövrəsi ot basmış *məzar* yetimdir [123, 48].

Yadlar bu torpaqda

qəbir tapdılar [123, 55].

«Qəbir» ərəb mənşəli söz olub, ölüləri basdırmaq üçün qazılmış quyu, çuxur, gor, məzar mənasını bildirir» [5, 199]. Bu sözün «qəb» hissəciyinin türk mənşəli «qab», «küp» sözləri ilə fonetik cəhətdən bir-birinə oxşaması sözlərin eyni mənşədən, kökdən yaranması fikrini yaradır. Çünki bu sözlər arasında olan semantik yaxınlıq, yəni sözün ifadə etdiyi mənə da

[bir şeyin saxlanması və ya qoyulması üçün bağlı yer] fikrimizi bir daha əsaslandırır.

«Ərəb dilində və qədim türk dillərində sait səslərin qrafik işarələrinin yazıda əks olunmadığını nəzərə alsaq, onda bu sözlər arasındakı fonetik yaxınlığı fərqləndirən səbəblər də aydınlaşar. Müqayisə üçün: qb//qp//kp samit uyğunluğunda q-k, b-p səs qarşılıqları əslində eyni səsin kar və cingiltili səslənməsindən başqa bir şey deyildir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, Azərbaycan ərazisində hələ III-IV minilliklərdə ölümlər xüsusi hazırlanmış küplərdə basdırılmışdır. Küplərin qəbir funksiyası bu sözün ilkin semantikasını da bu istiqamətdə sabitləşdirmişdir. Belə olduqda qəbir mənası daşıyan «küp» sözündə sonrakı inkişaf kp//qp//qb kimi, son mərhələdə «qəb»//«qəbir» sözünü formalaşdırmışdır. «Qb» ərəb dili daxili fleksiyasında «qəbr», «qübr» kimi zühur etmişdir» [72, 304].

«Məzar» ərəb mənşəli sözdür. Ərəb dilində bu sözün iki mənası vardır: 1. Qəbir. 2. Ziyarətgah, ziyarət yeri [17, 133].

Bu söz müasir Azərbaycan dilində birinci mənada işlənir. Lakin bu sözün ikinci mənası ilə də bağlı ənənə bu gün də öz aktuallığı ilə seçilir. Belə ki, milli-dini bayramlar ərəfəsində – əziz günlərdə dünyasını dəyişən yaxınlarının məzarını ziyarətə gedən insanlar «qəbir üstə gedirik» ifadəsini məzarı ziyarət etmək mənasında işlədirlər.

Yas mərasimlərinin predmetinə daxil olan sözlər içərisində «meyit» sözünü də qeyd etmək lazımdır:

Meyitlərdən dağ ucaldı,
Salur qazan [121, 184].

Əslində bu sözün ifadə etdiyi anlayış yas mərsiminin başlanması üçün əsas amildir. «Meyit» ərəb mənşəli sözdür, «cənazə, ölü, nəş» mənalarını bildirir [5, 243]. Yas mərasiminə aid olan dil vahidlərindən biri də «tabut» sözüdür. «Tabut» ərəb mənşəli olub, «cənazəni qoymaq üçün qutu; meyt qutusu» mənasındadır [5, 387].

O günəş ürəkli igid oğlanın
Tabutu üstündə Günəş gedirdi [123, 80]

Yas mərasiminin sonrakı mərhələsinə aid olan dil vahidlərindən biri də «baş daşı» sözüdür. «Daş» sözü ilə əlaqələnen bu ifadənin bildirdiyi əşyanın islamda rolu bir-mənalı deyildir. Belə ki, islam dini qaydalarına görə müsəlman qəbri torpaqla eyni səviyyədə olmalı, qəbir tədricən itib-getməlidir. Lakin bu qaydaların pozulma halları müsəlman xalqları içərisində, xüsusən də Şimal və Şimal-Qərbi ölkələrində zaman keçdikcə özünü daha qabarıq göstərir. Qəbrin baş tərəfində qoyulan daş özünün tarixən kəsb etdiyi mənasını indi itirmişdir. Qədim türk adətlərinə görə dəfn olunmuş adamın baş tərəfində dirilik rəmzi olan su ilə dolu cam qoyulur. Bu adət-ənənə indi də qorunub saxlanır.

Müasir dövrdə müsəlman türklərinin məzarı üzərində ucaldılan baş daşı və abidələri dünyasını dəyişmiş adamın ruhunun rahatlığı və gələcəkdə diriləcəyinə inam simvolu kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki bu semantika müasir dövrümüz üçün arxaikləşmişdir. Qəbirüstü abidələrin indiki kəsb etdiyi məna sağ qalan qohum və övladların mərhumun xatirəsinə ehtiram əlamətidir. Amma əslində baş daşı dəfn olunmuş adamın adı, soyadı, doğum və ölüm tarixləri yazılmaqla müəyyən bir dövr üçün tanınma, itib-getmənin qarşısının alınması məqsədini daşımışdır. Məhz bu semantikanı N.Xəzri bədiiləşdirərək öz yaradıcılığında üslubi məqsədlə istifadə etmişdir.

Deyirəm o, ölən
Şeirlərimə,
Qoy bir poemam da
Baş daşı olsun ! [123, 230]

«Yas» ərəb mənşəli söz olub, «ölən adam üçün ağlaşma, matəm» mənalarını ifadə edir:

Gəl, düşmən,
yasını görəcək aləm [123, 55].
Gəl ey səhər, keç ey zülmət,
sus ey *matəm* [121, 178].

«Yas» sözü semantik cəhətdən çoxşaxəli olduğu üçün Azərbaycan dilində müxtəlif istiqamətli mənə strukturlarında işlənmişdir: «Yas içində olmaq», «yasa batmaq», «yas tutmaq», «yas saxlamaq», «yasdan çıxmaq» kimi ifadələr yalnız ölümlə bağlı deyil, həm də digər məqamlarla bağlı psixoloji vəziyyətləri də ifadə edir [kədərli olmaq, pərt olmaq, başqalarının uğurlarına paxıllıq etmək və s.].

«Ağ» – türk mənşəli söz olub, «yas mərasimi, yas mərasimində oxunan bayatı» mənasını bildirir:

Dedi göylər də *ağı*,
Rəngi rəngə qatdılar [123, 101].

Orxon-Yenisey abidələrində isə «ağı» sözü «bəxşiş, hədiyyə, xəzinə, sərvət» mənasında işlənmişdir [78, 345]. Bu sözün kökü uyğur dilində «göz yaşı» mənasında işlənən «ak» sözündəndir [110, 86-87]. «Ağı», «ağlamaq» sözlərinin «ak» kökündən yaranması ilə bağlı mülahizələrdə tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı yoxdur [44, 39].

«Ağı» sözü semantikasına görə omonimik mənə kəsb edir. Müqayisə üçün-«ağı»-yas mərasimində oxunan bayatı, «ağı»-zəhər, acı və s. [5, 16].

Bu sözün ikinci mənası müasir dilimiz üçün köhnəlmiş hesab edilir. Çünki bu söz «ağı» sözü ilə əvəz olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, omonim söz olan «ağı» sözünün ifadə etdiyi ayrı-ayrı mənaları arasında bir semantik yaxınlıq da vardır. «Sözlərin semantik yaxınlaşmaları onların semantik inkişafının qanunauyğunluqları sayəsində mümkün olur və bunlar eyni bir semantik [izosemantik] sıraya aid olunur» [4, 251-252]. Belə ki, istər müasir dilimizdə, istərsə də klassik

ədəbi dilimizdə «ağı demək» – «ağrılmaq» fonetik tərkibində həm «dərdə şərik olmaq», həm də «ölünü oxşamaq» mənalarda işlənmişdir. «Ağı»nın «acı» və «ağı» informasiya hadisəsinin [ölümün] doğurduğu emosional vəziyyətlə bağlı olub, hər iki istiqamətdə sözün canına hopmuşdur» [72, 316].

Qeyd edək ki, qədim türklərdə ölünü oxşamaq üçün xüsusi ağı deyənlər dəvət olunur və ya vəfat etmişin yaxın qadın qohumları mərhumun yüksək insani keyfiyyətlərindən, yaxşı əməllərindən bəhs edən ağılar deyərdilər.

7. Musiqi və musiqi alətlərinin adları. Azərbaycan xalqının qədim musiqi alətləri içərisində qopuz və sazın özünəməxsus yeri vardır. «Tarixi materiallardan aydın olur ki, aşığın babası ozan olduğu kimi, sazın da ulusu qopuz olmuşdur» [20, 182]. Bunu xalqımızın möhtəşəm abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da görürük. «Kitabi-Dədə Qorqud» boyları həmçinin o zamankı musiqi sənətinin inkişaf səviyyəsi, ictimai vəzifələri və təsir qüvvəsi haqqında da müəyyən təsəvvürlər oyadır, qədim çalğı alətlərinin, musiqi ilə bağlı maraqlı ifadə və deyimləri canlı şəkildə əks etdirir» [43, 160]. Qəhrəmanlıq eposu olan «Kitabi-Dədə Qorqud» tariximizin, milli mədəniyyətimizin, incəsənətimizin, xalqımızın etnoqrafiyasının öyrənilməsində möhtəşəm bir abidədir. Burada musiqişünaslıq terminləri də öz qədimliyi, milliliyi ilə nəzər diqqəti cəlb edir. «Dədə Qorqud» dastanı sanki musiqi ilə yoxrulub, musiqi onun hər sətirinə, hər misrasına qonub» [84, 152].

«Kitabi-Dədə Qorqud»un musiqi dünyası qopuz çalğı aləti ilə bağlıdır. Çünki qopuz oğuz ozanlarının əsas musiqi aləti olmuşdur. Qopuz Orta Asiya türklərində və qədim Azərbaycanda işlədilmiş saza bənzər musiqi alətidir. Qopuz şənliklərdə çalıb-oxumaq üçün istifadə olunan əsas çalğı alətidir» [59, 64]. «Ozanlar ozanı Dədə qorqud gəldi, sədəfli qopuzunu sinəsinə basıb, igidə belə ad qoydu» [12, 547]. «Dədə Qorqud özü əlində qopuz Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər bütün Oğuz elini gəzmiş, qopuzunu çalmış, musiqisini səsləndirmiş, oğuz igidlərinə öyüd-nəsihət vermiş, gənclərə etdikləri əməllərinə, göstərdiyi şücaətlərinə görə ad

qoymuşdur. Dədə Qorqud qopuzu oğuz igidlərinin arasında müqəddəslik rəmzinə çevrilmişdi. Oğuz igidləri həтта düşmənin əlində qopuz görəndə, ona yaxın durmurdular, onu öldürmürdülər» [84, 151]. Bu qədər ulu və möhtəşəm olan «Kitabi-Dədə Qorqud»a N.Xəzri də öz yaradıcılığında müraciət etmişdir. Bu haqda B.Budaqov yazır: «N.Xəzri görüşlərimizdən birində dedi ki, biz keçmişə – tarixə qayıtmalıyıq. Biz tarixi bu günə gətirməli və müasir düşüncə tərzimizdən ona baxmalıyıq. Bu səbəbdən də Nəbi Xəzri «Torpağa sancılmış qılınc» və «Burla Xatun» pyeslərini on üç əsr bundan öncədən bu günə – XX əsrin ikinci yarısına köçürmüşdür» [19, 6-7]. Bu əsərləri yazmaqla N.Xəzri tariximizin ən şanlı səhifələrini bu günümüze gətirərək öz yaradıcılığını daha da tamladmış və ona yeni həyat, yeni ruh vermişdir. Sözsüz ki, bu mövzuya müraciət edən Nəbi Xəzri yaradıcılığında Dədə Qorqud qəlbinin istək və arzularını ipək tellərilə xalqa çatdıran qopuz musiqi alətinin də adına rast gəlirik:

Səninki qılıncdır-mənimki *qopuz*! [121, 120]

Nümunə gətirdiyimiz bu misalda bir daha aydın olur ki, qopuz oğuz igidləri üçün təkcə musiqi aləti deyil, həm də onların «mənavi silah»ıdır.

«Qopuz bir çox xalqların musiqisində indi də mövcuddur, onun müxtəlif növləri yaşayır, səslənir. Bizdə daha sonralar aşığıların əsas aləti olan saz onu əvəz etmişdir» [84, 156]. Bu mənada T.Bünyadov yazır: «Ozanın aşığıla qaynayıb-qarışması, qopuzun da saza qovuşmasıdır. Aşığın sələfi ozan, sazin sələfi qopuzdur. Qopuzla saz arasında nə yargan var, nə də uçurum. Bir-birinə cığır, keçid, körpü olan qopuzla saz bir-birinin inkarı yox, təsdiqi, təntənəsidir. Tamlığın, bütövlüyün cəmidir. Qopuz özöldü, başlanğıcdı, saz yetkinlik dövrüdür. Qopuz yaradandı, saz yaranandı, ərsəyə gətirəndir. Biri ömrün qürub çağı, biri oğlanlıq, ərğənlik dəmi. Qopuz müdrik, ulu, saz onun uğurlu yolu, ümidi, taleyi. Qopuz anadı, saz

analar anası. Qopuz sirli-sehrli hikmətdi, saz hikmətlər hikməti. Qopuz dünya, saz dünyalar dünyası.

Sazın tarixi təxminən aşığın tarixi ilə bir dövrlə səsleşir. Sazın hərfi mənası sazlamaq, irahlamaq, nizamlamaq, qurmaqdır» [20, 184].

Ney. XVII əsrdə Azərbaycanda işlədilən nəfəsli musiqi alətləri içərisində neyin də adı çəkilir.

Orta əsrlərin bir sıra başqa şairləri də neyə müraciət etmiş, zərif, kövrək səsləndən təsirlənmişlər. Cəlaləddin Rumi öz məsnəvisinin müqəddiməsində yazır: «Neyi eşit, gör nədən hekayət edir və ayrılıqdan necə şikayət edir.

Xalq arasında bəzən şümşad adlanan ney XIX–XX əsrlərdə də səslənmişdir» [20, 234–235].

Özündən əvvəlki sələfləri – Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, M. Füzuli, S.Təbrizi, Q.Təbrizi kimi N.Xəzri də öz yaradıcılığında neyi özünəməxsus bir ustalıqla dilləndirir. O, aşiqin eşq atəşindən odlu köynək geyinərək ney tək nalə çəkib, fəryad qopardığını, ürək yaxdığını söyləyir:

Odlu köynək geyib eşq atəşindən
Ney tək ürək yaxır nalələrilə [123, 29]

Zurna, balaban. Xalqımızın ruhunu, estetik zövqünü oxşayan zurna və balaban hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda geniş yayılmış nəfəslə çalınan musiqi alətləridir. «Zurna» sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında «sırna» şəklində işlənmişdir. Bu da onu göstərir ki, «sırna» – «zurna» sözünün qədim fonetik şəklidir.

M.Fasmer «zurna» sözünün fars mənşəli olduğunu göstərir. O, bu fikirdədir ki, ilkin forması «surna» kimi olan bu söz sur [toy, qonaqlıq] və nay // ney [tütək] tərkibində müxtəlif mənalı iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir [72, 293]. Həm «zurna», həm də «balaban» sözləri N.Xəzri yaradıcılığında işlənmişdir.

Zurna cəngi vursun [124, 226]

Dinir asta-asta

yastı *balaban*... [124, 236]

XVII əsrin türk səyyahı Övliyyə Çələbi «Pəyahətnamə» əsərində balaban, ney, zurna və başqa musiqi alətlərindən Azərbaycanda geniş istifadə edildiyindən xəbər verir. Həmin dövrdə Azərbaycanda olmuş alman alimi Adam Oleari və Hollandiya səyyahı Jan Streys nəfəsli musiqi alətlərinin adını çəkərək, bu alətlərdən el şənliklərində istifadə olunduğunu qeyd edirlər [20, 237].

Təbil. Azərbaycanda qədim dövrdən zərb musiqi alətlərindən təbil, qavaldaşdan da istifadə olunmuşdur. Təxminən XIX əsrin ikinci yarısından tədricən aradan çıxmağa başlayan təbil zərb musiqi aləti arasıkəsilməyən orta əsr feodal müharibələri, daxili çarpışma və vuruşmalar zamanı fəğan qoparmışdır. Bu alətin vahiməli gur səsinə eşidənlərin qəlbi titrəmiş, gözləri yaşarmış, tükləri ürpəmişdir. Onun üsyankar səsinə qanlı-qadalı qırğınlar, düşmən hücumlarının fəlakəti, qana qərq olmuş insanların əzabları duyulur. Təbilin səsinə eyni zamanda xəbərverici, səfərbəredici sədalar, cəngavər nə-rəsi eşidilir [20, 246].

Hər vaxt toy-bayramda dinən *qavaldaş*,

Ölüm *təbilinə* çevrilsin bu gün [121, 187]

Gördüyümüz kimi, N.Xəzri yaradıcılığında təbillə yanaşı, qavaldaş da öz əksini tapmışdır. Qavaldaşın oynaq səsi dalğa-dalğa havalanıb könülləri oxsayır, arzuları qanadlandırır.

Kaman. Şərq aləmində hələ erkən orta əsrlərdə kaman musiqi aləti mövcud olmuşdur. Bu ada N.Gəncəvinin poemalarında, özbək şairi Ə.Nəvainin, M.Füzulinin, Fədainin «Bəxtiyarnamə» əsərində, B.Vahabzadənin poeziyasında rast gəlinir.

Müdrək babalarımız kamanı necə də düzgün səciyyələndirmişlər: «Kamanın iniltisini eşidirəm. Düşünürəm, nədir bu

nalə? Kimsəsiz yetimin ürəyinin sızılıtısını, yeganə övladını itirən bir ananın acı fəryadımı, nakam aşiqin ürəkləri parçalayan harayımı, qürbətdə can verən bir qəlbin son hıçqırtısı, son bayatısını?! Nə üçün kaman ürəklərə belə qənim kəsilib? Niyə o, bizi bu qədər yandırır, göynədir? Kamanın kövrək sədasını eşidir, öz-özümə deyirəm: «De, niyə dolmusan, niyə bulanmısan, nədən alışmısan, nədən yanmısan? Harda qanadlanıb havalanmısan, yoxsa vurulmusan, yaralanmısan?» [20, 224]. Məhz N.Xəzri də kamanın ah-naləsinə, iniltisinə tab gətirə bilmədiyi üçün yazır:

Nur olsaydım qopub uzaq üfüqdən,
Deməzdim ki, *kaman* kimi səslənir [123, 85]

Tar. Şərq aləmində geniş yayılan tarın Azərbaycanın Qəbələ, Bərdə, Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan və başqa orta əsr şəhərlərində incəsənət və mədəniyyətin inkişaf etdiyi bir dövrdə səsləndiyini ehtimal etmək olar.

Mirzə İbrahimov Üzeyir Hacıbəyovun ölməz musiqi xəzinəsindən söhbət açaraq yazır: «Üzeyir Hacıbəyov tarı niyə müdafiə edirdi? Çünki tar bizim xalq arasında ən çox yayılmış, xalqın ürəyində yaşayan çox zəngin və qiymətli musiqi alətidir. Tarsız-inqilaba qədərki ağır şəraitdə xalqımızın klassik musiqisi və el havalarının əsrlər uzununu yaşayıb qalmasını, inkişafını, öz təkrarolunmaz gözəlliyini saxlamasını təsəvvür etmək belə mümkün deyil. Üzeyir Hacıbəyov tarı müdafiə etməklə zəngin xəzinə olan Azərbaycan xalq musiqisini müdafiə edirdi» [20, 214].

Tar fars sözüdür. Mənası «incə tel, nazik sim, zərif sap» deməkdir. Görünür, ikisimli «dutar» və üçsimli «setar» tarın ulu sələfləri olmuşlar. Simli musiqi aləti tarın tarixi qədimdir.

XIX–XX əsrlərdə tarın təkmilləşməsi və inkişafı muğamların geniş yayılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. «Tar... Şərq musiqi təhsilini genişləndirə bilən alətdən ən qiymətli, ən mühümdür... Musiqi məktəbi tara yalnız elmi

cəhətdən yanaşır və onu Şərq musiqisinin əsası olan muğamatın kəşf və şərh üçün elmi bir alət sifəti ilə öz proqramına daxil edir» [85,414]. Ona görə də təkmilləşdirilən tarın muğamlarımıza təsiri inkaredilməz həqiqətdir. «Həqiqətən də bu təkraredilməz musiqi incilərini tarda dinlədikcə onda xeyirxahlıq, uzaqgörənlik, insanpərvərlik, bəşərlik, müdriklik, mərdanəlik simfoniyası eşidirsən. Eyni zamanda insan ehtirası, insan düşüncəsi, insan fəryadı, insan üsyankarlığı daha da çuğlaşaraq, bütün əzəmət və vüqarı ilə göylərə qalxır, ərşə dayanır» [20, 220].

Azərbaycan ədəbiyyatında da tar musiqi alətinin adına az da olsa, Nizaminin, Füzulinin əsərlərində rast gəlirik. Üzeyir Hacıbəyov yazırdı: «Mənim vəzifəm ancaq Füzuli poemasının sözlərinə forma və məzmunca zəngin, rəngarəng muğamlardan musiqi seçmək, hadisələrin dramatik planını işləyib hazırlamaq idi» [85,366]. Qeyd edək ki, N.Xəzri Azərbaycan muğamının beşiyi sayılan Şuşanın düşməni tapdığı altında olmasına təəssüflənərək öz yaradıcılığında bu dərdə, itkiyə acıyaraq yazmışdır:

Susubdur «*Şikəstə*»,

dinmir tar simi

Burdan «*Muğamat*» da didərgin düşüb [123, 112].

Beləliklə, həmişə olduğu kimi, bu gün Azərbaycanda tar çalınır, muğam eşidilir, musiqi sədaları bir qəlbədən min qəlbə girərək könülləri fəth edir. O, qalib gəlir, sərhədləri keçərək qitələrdən-qitələri doladır.

Yallı. N.Xəzri əsərlərinin dilində musiqi, musiqi alətlərinin adları ilə yanaşı, musiqinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan rəqs adlarına da rast gəlinir. Hələ ibtidai icma quruluşu dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan müxtəlif qəbilə üzvləri ova çıxdıqları zaman əl çala-çala, ya da ağac və daşları birbirinə vuraraq rəqs edirdilər. Buradakı qaya rəsmləri, zəngin incəsənət irsimizlə yanaşı, musiqi və rəqs mədəniyyətimizin

inkişaf tarixini öyrənmək üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Qobustanda iri qaya üzərindəki «Yallı»nın təsviri çox təsirlidir. Deməli, xalqımızın rəqsi kimi indi də qalmaqda olan «Yallı»nın tarixi çox uzaq əsrlərlə bağlıdır.

Ə.Bədəlbəyli «Yallı» oynuna yüksək qiymət verərək yazır: «Burada çox intişar edən «Yallı» forması bütün bir elin, bir obanın kollektiv surətdə öz sevinc duyğularını, bacarıq və istedadını təmsil edən əzəmətli bir yaradıcılığın parlaq təzahürüdür» [20, 255].

«Yallı» çeviklik, mətanət və zəhmət tələb edir, xalqımızın ən kütləvi oyunlarından sayılır:

Cavanlar əl-ələ
Yallı gedirdi [124, 226].

8. Zərgərlik leksikası və qiymətli daşların adını bildirən termin səciyyəli sözlər. Metalisləmə sənətinin əsas sahələrindən hesab edilən zərgərlik qızıl və gümüşün istehsalı tam mənimsənildikdən sonra müstəqil sənət sahəsi kimi meydana gəlmişdir. «Xalqımızın mədəniyyət tarixini, onun estetik görüşlərini əks etdirən Azərbaycan zərgərliyi zaman-zaman gəlişərək özünəməxsus ənənələrini nəsil-dən-nəslə ötürmüş, zamanəmizə qədər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir» [33,11]. «Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində müxtəlif tarixi dövrlərə aid zərgərlik məmulatları əldə olunmuşdur. Təkcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, «Azərbaycanda arxeoloji qazıntılardan tapılmış qızıl və gümüş əşyaların kataloqu»nda onlarla zinət əşyasının adı çəkilir və onlar bizim eradan əvvəlki yüzilliklərə aid edilir» [32, 132]. Bütün bunlar Azərbaycan dilini zərgərlik leksik vahidləri ilə zənginləşdirir. «İstehsalın digər sahələrindən fərqli olaraq, metalisləmə xalqın maddi həyatı ilə yanaşı, həm də onun tarixini, məişətini, ən başlıcası isə estetik təfəkkürünü əks etdirir. Dilin də təfəkkür qədər qədim olduğunu nəzərə almaqla belə nəticəyə gəlmək olar ki, metalisləmə ilə bağlı peşə-sənət leksikasının yaranması da estetik təfəkkürün formalaşması ilə bir dövrə təsadüf edir. Bu o deməkdir ki, Azər-

baycan xalqının estetik təfəkkürü nə qədər qədimdirsə, onun metal emalı ilə bağlı leksikasının tarixi də bir o qədər qədimlərə gedib çıxır. Bu nəticə həm də onunla təsdiqlənir ki, Azərbaycan dilində yaranmış metalışləmə leksikası, o sıradan zərgərlik leksikası əsas etibarlı ilə sinxron kəsikdə kök və şəkilçiyə bölünə bilməyən vahidlərdən ibarətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, kökə şəkilçi qoşulması prosesi türk dillərinin, həmçinin Azərbaycan dilinin iltisəqilik dövrü ilə bağlıdır. İltisəqiliyin ilkin mərhələsində kökə qoşulan şəkilçilər kökün mənasının itməsinə və sözün şəkilçi ilə bir vahid təşkil etməsinə çox böyük təsir göstərmişdir. Odur ki, müasir dövrdə sırğa, dəmir, gümüş, bilərzik, altun kimi sözlərin kök-şəkilçi hədudunu və funksiyasını müəyyən etmək çox çətindir. Lakin iltisəqiliyin sonrakı mərhələsində köklə şəkilçi sərhədi müəyyən olunmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, metalışləmə ilə bağlı leksikanın yaranma tarixi daha çox dilin iltisəqilik dövrünə təsadüf edir. Bu dövrü isə indi konkret tarixlə göstərmək mümkün deyildir. Bununla belə, ilk yazılı nümunələrimiz iltisəqi dil quruluşunu əks etdirdiyindən belə qənaətə gəlmək olar ki, həmin proses eramızdan çox-çox əvvəlki minilliklərə bağlıdır» [33,27-28].

Azərbaycan dilində müxtəlif və rəngarəng sözləri əhatə edən zərgərlik leksikası N.Xəzri yaradıcılığında özünün həm leksik-semantik, həm də poetik ifadəsini tapmışdır. Məsələn;

Sanki *büllur* axan sudur zəriflik
Göydən Günəş çıxır, ümmandansa *dürr* [123, 32]
Ürəklərə *qızıl* körpü sən atdın ki,
O körpüdən qəhrəmanlıq keçsin gərək! [123, 33]
Kimsə *altun* sarayda,
Kimsə uçub daxmada [123, 56]
Dəryalardan çıxan,
Mirvari kimi [123, 65]
Bax, qonşun daş əkib
Almas bitirir [123, 69]
Bu oğru tək qəsd deyil
Qızıl-gümüş taqlara? [123, 236]

Beləliklə, N. Xəzri həm ədəbi dilimizdə, həm də dialekt və şivələrimizdə mövcud olan termin səciyyəli sözləri əsərlərində işlədərək hər bir oxucuya aydın olmayan, lakin dilimizin tərkib hissəsini təşkil edən dialektizmlərlə onları tanış etməklə eyni zamanda yazılı şəkildə də təsbit etmişdir.

Dialektizmlər

Ədəbi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi mənbələrindən biri də dialekt leksikasıdır. «Dialektlər ədəbi dilin maddi əsasıdır, onun qida mənbəyidir, dil sistemi həlqəsindən kənarda deyildir» [45, 187]. «Dialektlər xalqın təbii danışiq dili, bir növ dilin etnoqrafiyasıdır. Biz dialektləri öyrəndikcə xalqı və onun tarixini öyrənmiş oluruq» [29, 116].

Dialekt sözləri ədəbi dil normalarına tabe olmayan, müəyyən ərazidə yaşayan əhəlinin yerli danışiq dilində istifadə etdikləri leksik vahidlərdir. Bu vahidlərin mövcud olması dialekt və ədəbi dildə olan sözlər arasındakı sərhədin tam sabitləşmədiyini göstərir. V.V. Vиноградов ədəbi dillə dialektlərin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edərək yazır: «Bizdə hələ şivə sözləri ilə ədəbi dil sözlərinin sərhəddi az öyrənilmişdir. Ümumxalq, canlı danışiq dili sözlərinin ədəbi dilə keçməsi yolları hələlik müəyyənəndirilməmişdir» [93, 214]. T.C. Коqотовка da təxminən eyni fikri təsdiqləyərək yazır: «Canlı danışiq dili və dialekt sözlərinin işlənmə sərhədləri hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir» [106, 224]. Lakin buna baxmayaraq, milli ədəbi dilin formalaşması üçün bəzi sözlər dialektdən ədəbi dilə, bəziləri isə əksinə, ədəbi dildən dialektlərə keçir. Müşahidələr göstərir ki, müasir dövrdə də ədəbi dilə – bədii dilə müxtəlif üslubi funksiyalarla dialekt sözləri gəlir. «Ədəbi dillə dialektlərin daim yanaşı mövcudluğu onların lüğət tərkibinin qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsini təmin edir» [106, 124]. Beləliklə də, «bir tərəfdən, ədəbi dil şivələrdə işlənmə lazımlı, həyati əhəmiyyəti olan sözləri seçib öz lüğət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir. Digər tərəfdən ədəbi dil normaları yerli şivələrə daxil olur və onları sıxışdırır.

Bunun nəticəsində şivələrin tədricən aradan çıxması və ədəbi dilin ümumiləşməsi prosesi baş verir» [23, 78-79].

Dialektizmlərin ədəbi dilin inkişaf edib zənginləşməsindən bəhs edərkən, ilk növbədə, bu leksik vahidlərin ədəbi dilin bədii üslubu üçün daha çox səciyyəvi olmasını qeyd etmək lazımdır. «Dialekt leksikası elə bir daimi bazadır ki, ondan birinci növbədə ədəbi dilin bədii üslubu bəhrələnir» [71,216]. Çünki dialekt sözləri ədəbi dilə ən çox bədii əsərlər vasitəsilə keçir. «Dialektizmlərin ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olması üçün bədii ədəbiyyat keçid rolu oynayır. Belə ki, leksik-semantik cəhətdən ədəbi dildə işlədilmə lüzumuna malik olan dialektizmlər yazıçılar tərəfindən bədii ədəbiyyata gətirilir; bunlardan ümumxalq səciyyəsi qazananlar ədəbi dilin lüğət fonduna keçərək onu zənginləşdirir» [45, 187]. Ədəbi dilin başqa üslublarından fərqli olaraq bədii dildə üslubi çərçivə olmadığı üçün yazıçılar əsərlərində dialekt sözlərini işlədirlər. Bu da bədii üslubun dialektizmlərin ədəbi dilə keçməsinə vasitəçi olduğunu göstərir. Lakin bu o demək deyildir ki, bədii dildə işlənən dialektizmlərin hamısı ədəbi dilə keçir. Bu sözlər dialekt leksikasını təmsil etsələr də, onları konkret olaraq müəyyən bir dialekt qrupuna aid etmək, canlı danışiq dili sözlərindən fərqləndirmək çətin olur. «Dialektizmlərin ancaq müəyyən bir qismi ədəbi dildə işlənmək hüququ qazanır. Bu mənzərə yazıçı dilinin fərdi neologizmlərinin ədəbi dilə münasibətindəki kimidir. Belə hal dialekt sözlərinin ümumxalq koloriti qazanmağının, gizli üslubi imkanlarının üzə çıxarılmasının qanunauyğun nəticəsi kimi meydana çıxır» [71, 216-217].

«Ədəbi dil lüğətinin dialektlər hesabına inkişafında və zənginləşməsində, əsas etibarilə bu və ya digər dialektin əhatə etdiyi məhəldən yetişmiş şair və yazıçılar böyük rol oynamışlar» [22, 9].

«Dialekt və şivə sözləri ən çox bədii dildə geniş meydan tapır və burada da üslubi effekt qazanır, obrazların nitqinin fərtiləşdirilməsində, xarakterlərin yaradılmasında, yerli koloritin

verilməsində üslubi vasitələrdən birinə çevrilir» [67,82]. Bədii dilin nəzm qoluna nisbətən nəsrə dialekt sözləri daha çox işlənir. Çünki şair hər hansı obrazı, hadisəni, təbiəti təsvir və tərənnüm edərkən öz fərdi dili ilə danışsasa, yazıçı əsərdəki surətlərlə danışmaqla yanaşı, eyni zamanda daha çox personajların bir-biri ilə danışığına, dialoqlarına üstünlük verir. Bu zaman surətlərin dilində dialekt sözlərinin işlənməsi üçün real şərait yaranır. Bu haqda Ə.Dəmirçizadə yazır: «Bədii əsərdə bu və ya digər surətin, yaxud surətlər kompleksinin müəyyən yerli-məhəlli şəraitlə üzvi bağlılığını bildirmək belə məhəlli çalarlıqla onları canlandırmaq zərurəti olduqda, tipik şivə sözlərinin işlədilməsi məqsəduyğun sayılır və ümumiyyətlə, bədii əsərin dilini məzəli, duzlu edir» [25, 89].

S.Ə.Cəfərov da Ə.M.Dəmirçizadənin fikri ilə razılaşıaraq yazır: «...hər hansı bir rayonun və ya yaşayış məntəqəsinin həyatını daha real və qabarıq şəkildə vermək, əsərdə ayrı-ayrı surəti canlandırmaq üçün yazıçı o yerin və ya surətin mənsub olduğu şivə xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edə bilər» [23, 80].

«Məhdud ərazi dairəsində anlaşılan dialekt sözləri bəzən həmin dairənin məişəti ilə, təsərrüfat sahəsi ilə, bəzən həmin dairədə yaşayanların tayfa mənsubiyyəti ilə, bəzən qonşuluğundakı xalq və dil mühiti ilə, bəzən də başqa hadisələrlə əlaqədar olur» [25,87]. Sözsüz ki, belə bir şəraitdə yaşayan istər şair, istərsə də yazıçı öz dilində müəyyən qədər dialekt sözlərini işlədir. Bu həm sənətkarın fərdi lüğət fondunun genişlənməsinə səbəb olur, həm də əsərin ruhuna, obrazlarının dilinə məkan koloriti verir.

Bütün deyilənlər bir daha göstərir ki, dialektizmlər bədii əsərlərin dilinə heç də səbəbsiz deyil, müəyyən üslubi məqamlarla əlaqədar gətirilir və işlənir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən olub, canlı danışq dilinə, dialektlərə yaxşı bələd olan şair və yazıçılar dialektə məxsus söz və formaları müxtəlif üslubi məqsədlərlə əsərlərinə gətirirlər. Burada bir amili də nəzərə almaq lazımdır ki, ədəbi dilin digər funksional üslublarında üslubi çərçivə var və dialekt sözlərinin orada işlənmə-

si mümkün deyil. Lakin bədii üslubda belə çərçivə yoxdur, bütün üslubların elementləri, eləcə də dialekt sözləri burada işlənə bilər. «Dildə elə bir söz qrupu ola bilməz ki, bədii üslub oradan istifadə etməsin. Dildə nə varsa, bədii üslubun ixtiyarındadır. Bədii üslubda bu və ya başqa üslubi məqam, yaxud surətin nitqini fərdiləşdirmək üçün sənət, peşə ilə əlaqədar və ya dialekt sözlərindən istifadə edilir» [62,28]. «Ümumxalq dilinə əsaslanan hər bir yazıçı ədəbi dilimizi yeni söz və ifadələrlə zənginləşdirmək üçün doğulduğu dairənin lüğət vahidlərindən [burada dialekt sözləri nəzərdə tutulur] istifadə etməli olmuşdur. Bu onlara obrazların dilini fərdiləşdirmək, zəngin sinonim cərgələr vasitəsilə fikri daha obrazlı ifadə etmək kimi bədiilik prinsiplərinin tələblərinə görə lazım idi» [55, 72]. Məhz bu cəhəti nəzərə alan N.Xəzri əsərlərində yerli koloritin bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha qabarıq şəkildə oxucunun nəzərinə çatdırmaq üçün az da olsa, dialektizmlərdən istifadə etmişdir. Şairin əsərlərinin lüğət tərkibində təsadüf olunan dialekt sözləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Ahıl [İsmayılı, Şuşa] – qocalmış, yaşa dolmuş [adam, heyvan və s.]: *Ahıl* öküz cümə də işə gedə bilmir [9, 46]; *Ahıl-laşdın*, qəlbən azca yaşlaşdın [124, 44].

Arı [Ağdam, Füzuli, Qazax, Quba, Şahbuz, Şəmkir, Tovuz] – təmiz, saf. Aydan *arıyam*, sudan duruyam [Şahbuz]; Aydan *arı*, sudan duru [Qazax]; Aydan *arı*, günnən duru [Tovuz] [11, 25]. Bu məsəl eynilə N. Xəzrinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır: Aydan *arı*, sudan duru demiş xalqımız [127, 38].

Qeyd edək ki, bu sözün Bakı, Xaçmaz dialektlərində eyni mənanı ifadə edən «ari» fonetik variantı da mövcuddur: Aydan *ari*, sudan duri [Bakı] [11, 26].

Azman [Bakı, Ordubad] – iri, çox böyük, nəhəng. Baki-də *azman* öylər tikilir [Bakı]; Atam bir *azman* keçi aldı [Ordubad]. Bu söz həm də Bakı, Beyləqan, Cəbrayıl, Füzuli, Qarakilsə, Şamaxı dialektlərində altıillik «qoyun», Ordubad, Zəngilan dialektlərində dördillik «qoyun», Ağdam, Borçalı dialektlərində qocalmış qoyun, keçi mənalarda işlənir [11, 32].

N.Xəzri əsərlərində isə azman sözü «nəhəng, iri» mənasında işlənmişdir:

Axı can üstədir
bir *azman* ölkə [124, 73].

Boz [Bakı, Salyan] – həyasız. *Boz* adam utanmaz; Vəli çox *boz* adamdı [11, 62]. N. Xəzri də əsərlərində bu sözü hər hansı bir insanın üzünə utanmadan, çəkinmədən sərt şəkildə demək mənasında işlətməmişdir: Yaman *boz* demisən, nə deyim sənə [127, 181]. Qazax dialektində qayaya *boz* deyirlər: Bozun altında yığışmışdıq.

Dinşəmax – Şəki dialektində qulaq asmaq mənasını bildirir. Bərdə, Cəbrayıl, Kürdəmir, Qax, Qazax, Tovuz dialektlərində bu sözün dinşəməx, Çəmbərək dialektində isə dinşiməx fonetik variantı mövcuddur: Qapı:n dalınnan *dinşəyör* bizdən qıyvat qırıllarmı? [Tovuz]; Qapının dalınnan *dinşədim*, çox şey eşitdim [Bərdə]; *Dinşə*, qör sağa nə deyiyəm [Qax] [11, 136]. N.Xəzri də öz yaradıcılığında bu sözün Çəmbərək dialektindəki variantından istifadə etmişdir: Cahan *dinşiyibdir* sirli küləyə [124, 41].

Gildir-gildir [Bakı, Gədəbəy, Kürdəmir, Salyan] – giləgilə, damcı-damcı. Uşağın gözünən *gildir-gildir* yaş gəlir [Salyan] [11, 181]. Axdı gözlərindən yaş *gildir-gildir* [123, 85].

Harın – Şamaxı, Ağdaş, İsmayilli dialektlərində ərköyün, naşükür [Sən *harın* adamsan, sə nolacağ], Qazax dialektində isə tənbel, işə yaramayan mənalarında işlənir [9, 419; 10, 214]. Zadəganlar *harınlaşır* [124, 62]; *Harınlıq* evlər yıxıb [124, 87]. Cənub bölgəsində «harın» sözü var-dövləti hədsiz dərəcədə çox olan və bundan qudurub «gözləri ayağının altını görməyən» frazeoloji vahiddən çıxan mənə çalarının ifadə etdiyi mənanı kəsb edir.

İrişməğ klassik ədəbi dilimizdə işlək fellərdəndir. Quba dialektində vuruşmaq, dalaşmaq mənasında işlənən bu söz Borçalı dialektindəki idəşməx [Ə:, nə *idəşirsiz*, gedin uşaxları gətirin], bu söz də öz növbəsində Çəmbərək dialektindəki iddələşməx sözündən olub mənasız,

yersiz mübahisə etmək mənasını bildirir: Ağa:rnan Vey-səl bildirdən bəri çox *iddələşir* [10, 255]. Xaçmaz, Quba dialektlərində irişmağ sözü həm də yersiz, şit-şit gülmək mənasında da işlənir. –Adamın üzünə baxub irişmə [Xaçmaz]. Eyni zamanda bu sözün Meğri dialektində irişmax, Borçalı, Cəbrayıl, Gədəbəy [Nə:η *irişeysin*, a bala, qoja-zad görmö:üfsənmi heş?], Goranboy, Hamamlı, İmişli, Qazax, Qarakilsə, Mingəçevir, Zəngilan dialektlərində irişməx fonetik variantları vardır [10, 260]. *İrişmək* hörmət deyil, səmimi söz hörmətdir [123,97]; Dövrəndə *irişən* paxıllar ki var; Daha olmayacaq öləndən sonra [124,85].

Karvanqıran – Füzuli, Qarakilsə, Qazax, Tovuz dialektlərində Zöhrə ulduzunun adıdır. *Karvanqıran* da ulduzdu [Qazax]; *Karvanqıran* gecədən doğur [Qarakilsə] [10,268]. O dan ulduzu yox, *Karvanqırandır* [126, 91].

Qarsa-qarsa – Bakı dialektindəki qarsalammağ sözündəndir. Lügəvi mənası içi yaxşı bişmədən [üzü] yanmaq [çörəyə aiddir]. – Bu ki yaxşı pişmiyib, *qarsalanıb* [10,313]. Çökür ürəklərə od *qarsa-qarsa* [124, 57].

Qılıq – Şəki dialektində xasiyyət, rəftar mənalərini bildirən qılıx qılıq sözünün fonetik variantıdır. – Həsənin *qılığı* çox yaxşıdı; *Qılığı* pisdı, heş kəsnən yola getmir [9,135]. Həs-rətəm xoş söhbət; Xoş *qılıq* üçün [123,19].

Ləngər – Qazax dialektində yerləş növünün adıdır. Bu *ləngər* yerləş kimnən örgənifsən? [10,363]. Gedir *ləngər* ilə, O asta-asta [123,58].

Sısqa – Qafan dialektində suyu az olan bulaq mənasında işlənən sızqa sözündəndir. Bızavları apar *sızqadan* su içsin [9,363]. Bir çaya döndüm ki, *sısqa* axıram [123,46]. Sısqa cənub zonasında narın yağan yağış mənasında işlənir. «Sısqa yağan yağış gec kəsər» atalar sözü də buradan yaranıb.

Şiv – Cəbrayıl dialektində qanqal, yemlik çıxarmaq üçün ucu şiş qarğı və ya kiçik ağac [çubuq] mənasında işlənən şibbix sözündəndir. *Şibbiyim* olseydi, yemlix yığardım [9, 468].

Şivlər kəsilmədi, əllər kəsildi [123,98]. Şiv-yeni pöhrələnmiş ağacların budağına da deyilir: Təzə şivlər əkmışəm.

Yengə–Kirovakan, Zaqatala dialektlərində qardaşın, əminin və dayının arvadı mənalarını bildirir: Mənim *yengəm* beş yaş mənən böyükdü [9, 246]. Eyni zamanda həm ədəbi dildə, həm də ümumxalq dilində toyda gəlini müşayiət edən qadına da yengə deyilir. Məsələn; – Mübarək! – Deyərək; *Yengə* də süzdü [124, 226].

Yeyin–Ordubad, Quba, Şamaxı dialektlərində yaxşı mənasında yey // yeg // yegin fonetik variantlarında işlənir: Sənnən *yeg* olmasun, yaxşıdı [Ordubad]; Mənim bir dusdım vardı, sənnən *yeg* ulmasun Bakı şərinə; Sənnən *yegin* ulmasun bir dusdum var mənün [Quba]. Bu sözün yegin forması Bakı, Quba dialektlərində tez, cəld mənalarında işlənir: *Yegin* ul, apar məni atoun yanına [Quba] [9,242-243]. Tərif atı *yeyindir*, qürur atı ceydaraq [124, 21].

Zivə – paltar sərilən ip mənasında Ordubad, Bakı dialektlərində istifadə edilir: Bizim yerdə paltarı yuyub *zivəyə* sərəllər [Ordubad] [11,563]; Yudu uşağının ağ köynəyini; *Zivəyə* sərməkçin eyvana çıxdı [124,108].

Göründüyü kimi, N.Xəzrinin dilində dialekt sözlərinin əksəriyyəti sadəcə sözü işlətmək xatirinə deyil, üslubun tələbi baxımından işlədilməsi ilə də səciyyəvidir. Çünki geniş anlayışa malik olan dialektizmlər dilə bədii əsərlər vasitəsilə daxil olur. Buna görə də dialektizmlərin işləndiyi əsas üslub bədii üslubdur və onlar yalnız bədii dildə özünə yer tapa bilər.

Onomastik leksika

Dilçiliyin maraqlı bölmələrindən olan onomastika dilin lüğət tərkibində olan xüsusi adlardan bəhs edir. Şəxs, tayfa, xalq, millət, yer adları, səma cisimləri və heyvanlara verilən xüsusi adlar məhz onomastik leksikanın tərkibinə daxildir.

Hər bir xalq xüsusi sözlərin əksəriyyətini öz doğma dillərinin leksik vahidləri əsasında yaradır. Bunlar müəyyən əlamətin, hadisənin, keyfiyyətin və s. mahiyyətini ifadə edir. Dilçilikdə bu cür xüsusi adlar onomastik vahidlər kimi araşdırılır, onların leksik tərkibi, fonetik və qrammatik quruluşu, semantik xüsusiyyəti və s. tədqiq edilir. Onomastik vahidlərdən bədii ədəbiyyatda da geniş istifadə olunur. Dilçilikdə onomastik vahidləri bu istiqamətdə öyrənən sahə poetik onomastika adlanır. Burada, əsasən, bədii əsərlərə, oradakı surətlərə, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərin adları, onların üslubi xüsusiyyətləri, əsərin ideya-bədii təsir qüvvəsini artırması və s. məsələlər araşdırılıb tədqiq edilir.

N.Xəzri yaradıcılığı dil cəhətdən çox maraqlıdır. Bu baxımdan şairin poeziyası özlüyündə onomastik mənbə funksiyası daşıyır. «Azərbaycan onomastikasının müasir elmi səviyyədə araşdırılması və tədqiqi üçün əldə istənilən qədər mənbə və məxəz vardır. Lakin hər hansı bir onomastik tədqiqat prosesində bunların hamısından eyni zamanda istifadə etmək həm düzgün, həm də mümkün ola bilməz» [61, 56]. Bu fikrə əsasən deyə bilərik ki, bütün onomastik vahidlərin eyni səviyyədə tədqiqə cəlb olunması mümkün deyil.

N.Xəzri yaradıcılığının özünəməxsus leksik-semantik xüsusiyyətləri, çalarları vardır. Burada sözlər müxtəlif mənə məqamlarında işlənir, yerinə görə yeni üslubi çalar kəsb edir. «Sənətkarın üslubu hər şeydən əvvəl obrazlı dili ilə, yaratdığı obrazlar ilə başqalarından seçilir. Ümumiyyətlə, obrazlı dil müəllifin tendensiyalılığını müəyyənləşdirmə vasitəsidir» [3, 173].

N.Xəzrinin şeir dili leksik-semantik baxımdan sistem təşkil edir. Şairin üslubunun özünəməxsusluğunu göstərən başlıca amil onun hər bir hadisəyə fərdi yanaşma və sözdən istifadə tərzidir. Bu da öz növbəsində sənətkarın nəyə qadir olması, onun özünəməxsus düşüncəsini aydınlaşdırır.

Şairin yaradıcılığında apelyativ leksikanın da imkanları genişdir. Onun poeziyasında sözlərin poetikliyi, lakonikliyi fikrin emosionallığını daha da artırır. Bu da şairin xalq dani-

şıq dilinin sadəliyini izləyib və bunu öz poeziyasında mümkün qədər qoruyub saxladığını göstərir. Sözün əsl mənasında poeziyada işlənən xüsusi adlar apelyativ leksikanın fəallığını və fikrin obrazlılığını artırmaqla bir daha göstərir ki, onomastik vahidlər şeyrdə poetik vasitə rolunu oynayır.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında olduğu kimi, müasir bədii ədəbiyyatımız da onomastik vahidlərlə olduqca zəngindir. Məhz bizim dilçilik ədəbiyyatımızda onomastik vahidləri həmin istiqamətdə öyrənən sahə poetik onomastika kimi adlandırılır. Poetik onomastika dilçilik ədəbiyyatında onomastikanın üslubiyyatı kimi dəyərləndirilir. Bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, etnik adlar, onomastik vahidlərin obrazlılığı, bədii əsərlərdə istifadə olunan xüsusi ad yaradıcılığı dilçilikdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, Azərbaycan dilçiliyində bədii əsərlərin onomastikası tam sistem halında tədqiq edilməsə də, müxtəlif onomastik vahidlərin üslubi imkanlarından bu və ya digər əsər və məqalələrdə bəhs olunmuşdur. Əksərən bu izahatlar şəxs adlarında öz əksini tapmışdır. Belə ki, həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda onomastik vahidlər leksik-semantik, üslubi cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Şifahi xalq ədəbiyyatında bəzən uydurma şəxs adlarına da rast gəlirik.

N.Xəzri yaradıcılığında da həm şifahi xalq ədəbiyyatı, həm də yazılı ədəbiyyata xas onomastik vahidlərdən istifadə olunmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından biri olan dastanlarda diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdən biri qəhrəmanların qeyri-adi gücə və qüvvəyə malik olması həmin igidlərə verilən adda ümumiləşir. Belə hallar bütövlükdə folklorumuza məxsus olan keyfiyyət, igidlərimizə xas olan millilik kimi dəyərləndirilir. Ənənəyə sadıq qalan N.Xəzri poeziyasında belə nümunələr işlədilmişdir.

*Dəmirgüc, Poladgüc,
Qalxın, qardaşlar! [128, 77]*

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə xas olan üslubi xüsusiyyətlərdən biri də qadın adlarının əksəriyyətinin hörmət mənasını ifadə edən xanım, xatun, kişi adlarının isə molla, dayı, dədə, mirzə, xan və s. sözlərlə işlənməsidir. Bu hal Nəbi Xəzri poeziyasında da müşahidə olunur:

Sonsuz
Oğuz
Düzləridir
Dədə Qorqud keçən yerlər
Qazan xanın ata yurdu,
Duzlu-çörəkli bir çadır
İncəbelli qırx qız ilə
Uzun boylu *Burla xatun*
Köksü dağlı
Aparıldı [128, 62-64].
Molla Pənah olmur
 hər oxuyandan,
Axı, hər yazandan
Vaqif də olmur [123, 187-188].
Bir bayram olardı, *Mirzə dayı*, sən
Gələndə hər toyun, mağarın üstə [125, 254]

Tanıdım mən səni,
a *Mahmud dayı*
Talış dağlarında neçə yüz ürək
Almış ürəyindən döyüntüsünü [125, 270-271]

«Hər hansı xalqın onomastikası həmin xalqın tarixini əks etdirdiyi kimi, zaman keçdikcə müəyyən təbəddülata da məruz qalır və heç şübhəsiz, Azərbaycan onomastikası da bu baxımdan istisna təşkil etmir. Demək lazımdır ki, onomastik vahidlər içərisində ictimai təfəkkürlə bağlı olaraq, ən çox dəyişən antroponimlərdir» [47, 98]. Antroponimik sistemdə diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biri əvvəlki adların yeni bir adla dəyişməsi – ad dəyişmə ənənəsidir. Bu hal şifahi xalq ədəbiyyatının nağıl və dastan janrlarında obrazların və ya qəhrəmanların düşdükləri vəziyyətlə, hadisə ilə bağlı baş verən dəyişmələrlə müşahidə olunur.

Sən, ey gözəl Nigar,
sən olmasaydın
Koroğlu Koroğlu olmazdı bəlkə [125, 326]
Orda əfsanəvi
«*Mixaylo*» qaldı
Bura əfsanəvi Mehdi qayıtdı [126, 244].

Bildiyimiz kimi, Koroğlunun əsl adı Rövşən olmuşdur. Haqqın, ədalətin qurbanı olan Alı kişi Çənlibeli onun üçün məskən seçmiş, onu xalqın azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda yerli feodallara və yadelli işğalçılara qarşı mübarizəyə istiqamətləndirmiş, ona «Koroğlu» adı vermişdir. Eləcə də II dünya müharibəsində Yuqoslaviyada faşist Almaniyasına qarşı mübarizə aparan partizan hərəkətində böyük igidlik göstərdiyinə görə həmyerlimiz Mehdi Hüseynzadəyə «*Mixaylo*» adı verilmişdir.

Antroponimik sistemdə köməkçi adlar qrupuna daxil olan ləqəblər insanlara zahiri görünüşü, peşəsi, fiziki qüsuru, xasiyyəti və s. ilə əlaqədar verilir. «Dilimizdə mövcud olan

bütün antroponimik vahidləri xüsusilə ləqəbləri nəzərdən keçirsək, sözlərin apelyativ mənası ilə ləqəblər arasında əlaqənin olduğunu görürük. Bütün qruplarda ləqəblərin yaranması üçün ilk material eyni ümumi və xüsusi sözlərdir. Ona görə də hər qrupda apelyativ və onomastik ləqəblər mövcuddur. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiliyində ləqəblərin leksik-semantik xüsusiyyətləri alimlərimizin diqqətini cəlb etmiş və ona müxtəlif istiqamətlərdən yanaşılmış, müxtəlif leksik-semantik qruplar müəyyənləşdirmişlər» [48,34]. Məhz Nəbi Xəzri poeziyasında da bu kimi ləqəblərə rast gəlinir:

Özünə ad verib biri madonna,
Başqa birisi də *primadonna*! [123, 213]
Sən ki, min budaqlı məğrur çinarsan
Sənə «*qoşa budaq*» nəhaq deyiblər [124, 16].

Şairin «Çal-çağır dünyası» adlı şeirindən verdikimiz birinci nümunədəki «*primadonna*» Azərbaycan incəsənətinin görkəmli simalarından olan İlhamə Quliyevanın, ikinci nümunədəki «*Əziz dostum*» şeirindən gətirdiyimiz «*qoşa budaq*» isə həm adı, həm də soyadı eyni sözdən [kökdən] ibarət olan AMEA-nın akademiki Budaq Budaqova verilən ləqəbdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına xas olan xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də adların bir qrupunun dini-əfsanəvi məzmun kəsb etməsidir. N. Xəzri poeziyasında da belə xüsusiyyətlərə təsadüf etmək olur:

– Dava kiminlə?
– Zülmətlər övladı kor *Əhrimənlə*
Bu an *Fərhad* dağı çapıb
Səpələdi nadan üstə
Bəhram Gurun gur səsinə
Qanlı qatil titrəyirdi [124, 118].
Bəlkə «müqəddəslər» xatirəsinə
Qızı *Məryəm* deyə adlandırdılar [125, 156].

Məlumdur ki, Azərbaycan folklorunda işlənən onomastik vahidlər üslubu xüsusiyyətlərinə görə digər xalqların şifahi xalq ədəbiyyatından fərqlənir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yanaşı, klassik və müasir yazılı ədəbiyyatda da onomastik vahidlərin üslubi imkanlarına geniş yer verilmişdir. Təbii ki, yazılı ədəbiyyatda bu xüsusiyyətlər folklordan xeyli dərəcədə fərqlənir. Adətən, bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin yerli yerində işlədilməsinə şair və nasirlər daha ciddi münasibət göstərərək onları əsərin ideyası ilə səsləndirməyə cəhd edirlər. «Bədii əsərlərdə xalqın hüsn-rəğbətini qazanan, yeni əməllər, arzularla yaşayan, yeniliklə köhnəliyin mübarizəsində mətanətlə qalib gələn, xalqın arzu və istəklərini özündə əks etdirən bir çox obrazların adları xalq tərəfindən qəbul edilmiş, ata-analar həmin surətlərin adlarını həvəslə öz yenicə doğulmuş körpələrinə vermişlər» [61,507].

«Bədii əsərlərdə işlənən adlar müəyyən məqsədə xidmət edir. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ad bədii obrazı adlandırmaq üçün işlənir. Buraya bütün dram, roman, hekayələrdə və s. işlənən adları daxil etmək olar. Yazılı ədəbiyyatda sənətkarlar xüsusi adlardan iki istiqamətdə istifadə edirlər:

1. Xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər.

2. Ancaq yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər» [61,505-506].

Real onomastik vahidlərdən bütün sənətkarlar eyni dərəcədə istifadə edir. Lakin poetik onomastik vahidlərdə obrazlılıq daha güclü olur. Belə onomastik vahidlər müxtəlif janr və üslublarda yazılmış əsərlərdə işləyə bilər. N. Xəzri poeziyasında işlənən Hünər, Elgün, Yanar və s. kimi xüsusi adlar şairin fərdi poetik məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Bağıran *Elgünüm*, Susan *Yanarım*
Siz mənə Tanrıdan hədiyyəsiniz [124, 67].

Sənə *Hünər* adı verdim,
mən arzuma yetmədim [123, 92].

Məlumdur ki, dilimizdə olan yer adlarını onomastik şöbənin toponimika yarımşöbəsi öyrənir. Müəyyən bir yerin adını bildirən toponimlər coğrafi məna kəsb etdiyindən sözün geniş mənasında coğrafiya, eyni zamanda bu coğrafi yerlərin adları uzun bir tarixi inkişaf yolu keçdiyi üçün tarix elmi ilə də sıx bağlı olmaqla vəhdət təşkil edir. Bu baxımdan deyə bilərik ki, toponimlər hər şeydən əvvəl, yarandığı dövrlərin dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, həmin dilin qrammatik qayda – qanunlarına uyğun surətdə yaranır.

N. Xəzri yaradıcılığında Mil, Muğan, Azərbaycan toponimlərinə diqqət yetirsək, bu toponimlərin leksik-semantik, üslubi xüsusiyyətlərə malik olmasının şahidi oluruq. Mil, Muğan, Azərbaycan doğma diyarımızın ərazi adlarıdır. Lakin N. Xəzri dilində bu toponimlər ərazi adı bildirməklə yanaşı, müdriklik səciyyəsi də kəsb etmişdir:

Hələ min diləyim var,
Burda keçmişim durur,
Burda gələcəyim var,
Gəzsin Mili, Muğanı,
Bütün Azərbaycanı
Kim məni xatırlasa [123, 141].

Bu sahə ilə məşğul olan alimlərimizdən Q. Məşədiyev, T. Vəliyeva, H. Hüseynova Muğan sözünün etimologiyası ilə əlaqədar müəyyən mülahizələr yürütmüşlər. Bəziləri bu sözün Muğ komponenti ilə bağlı olduğunu, tarixilik baxımından bəzi alimlər bu sözün atəşpərəstliyin dini kitabı olan «Avesta»nın yayıcıları, zərdüş dininin ideoloqlarının Muğlar olması ilə bağlayır. Məlumdur ki, əsasən, Urmiya-Azərbaycan istiqamətində altıya qədər tayfa mövcud olmuş, bu tayfalardan biri də Muğlar olmuşlar. N. Xəzri yaradıcılığında da

Muğan adı toponimik vahid kimi tarixi mahiyyət daşımaqla yanaşı, həm də gözəl semantik məna ifadə etmişdir.

«Onomastika ancaq linqvistik üsullardan, toponimika isə bununla yanaşı tarixi və coğrafi amillərdən çıxış edir» [89, 48].

Toponimik vahidlər bu və ya digər keyfiyyət xüsusiyyətləri ilə müxtəlif leksik vahidlərdən qaynaqlanır, formalaşır. Zaman keçdikcə bəzi toponimik vahidlərin nominativ işarə halına düşməsi bir ardıcılıq təsiri bağışlayır.

Bu baxımdan N. Xəzri dilində istifadə olunan «Koroğlu», «Qartal qayası», «Elçi daşı», «Həcər qalası» və s. toponimik vahidlərinə diqqət yetirək. Bu adlarla bağlı müxtəlif rəvayət və əfsanələr də mövcuddur. Elə məhz həmin əfsanə və rəvayətləri nəzərə alan şair aşağıdakı misraları poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

O «Koroğlu dağı»,
«Qartal qayası»
Vüqarla ucalıb göylərə dəyir
Odur «Elçi daşı»,
«Həcər qalası»
Əsrlər qəlbindən hekayət edir [125, 209].

«Koroğlu dağı» ilk baxışda Koroğlu yaşayan dağ, qaya, daha sonra isə Koroğlu kimi igid, qoçaq qəhrəmana məxsus bir anlayış, eləcə də «Qartal qayası» ilk anlamda qartallar yaşayan qaya, sonra isə ucalıq, əzəmilik, vüqarlıq, əyilməzlik mənası kəsb edir. «Elçi daşı» ifadəsi, adətən, şahlar hüzuruna xəbər gətirən elçilərin oturduğu daş mənasında, ikinci anlamda isə yer, məkan mənası ifadə edir. «Həcər qalası» ilk anlamda əfsanəvi qəhrəmanlığa malik olan xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin həyat yoldaşı, qəhrəman Azərbaycan qadını Həcərin adını daşıyan toponimik məna kəsb edirsə, semantik baxımdan isə «Həcər qalası» ifadəsi alınmaz, vüqarlı, əlçatmaz, düşmən həmləsinə tab gətirən mənalarda işlənmişdir. Poetik söz ustaları real topo-

nimik vahidlərlə yanaşı, şəxsi təxəyyüllərinin məhsulu olan poetik toponimik vahidlərdən məharətlə istifadə edirlər. Buna N.Xəzrinin «Arzu kəndi» şeirini nümunə göstərə bilərik:

«Arzu» kəndi, arzulardan
sən də doğuldun
Sənə nələr arzulayım,
ay, «Arzu» kəndi,
Adın «Arzu», özün böyük bir həqiqətsən! [125, 171-172]

Bu şeir parçasında işlədilən «Arzu kəndi» ifadəsini müxtəlif məna çalarlarında səciyyələndirmək olar. Coğrafi ad kimi «Arzu kəndi» məkanı yoxdur. Arzu əslində insanı xoşbəxtliyə, aliliyə, mənəvi kamilliyə, xoşbəxt gələcəyə, bütövlükdə insan qəlbindən keçən min bir istəyə qovuşmaq həvəsidir. «Arzu kəndi» arzulardan doğulan bir kənd, həm də böyük bir həqiqət mənasında işlənmişdir.

Məlumdur ki, müxtəlif leksik vahidlərin üslubi imkanları bədii ədəbiyyatda açılır, mövcud bədii nümunələr bir növ bir vasitə, mənbəyə çevrilir. Başqa sözlə desək, həmin leksik vahidlər ümumi, adi vəziyyətdən başqa üslubi poetik məqamda manevr edir, ilkin variantda bir o qədər də maraq doğurmur, ikinci məqamda isə qeyri-adi təsir yaradır, söz üslubi-poetik, bədii estetik təsir bağışlamaqla yanaşı, həm də sənətkarın fəlsəfi düşüncəsinin, sənət dünyasının nəyə qadir olmasını nəzərə çarpdırır. Bu baxımdan N. Xəzri yaradıcılığında bir şeir parçasına diqqət edək:

Qaranlıq gecədən
Gündüzə çıxdıq,
Məcnun səhrasından
Əsdi bir külək [124, 31].

Şeirdəki «Məcnun səhrası» ifadəsi ilkin anlamda şairin ideal təxəyyülünün məhsuludur. Şair Məcnun sevgisinə, onun ilahi

məhəbbətinə, bu məhəbbətin bir məskənə çevrilməsinə işarə edir. Elə bir məskən ki, orada yalnız Məcnun sakin olmuşdur. Lakin bu ifadənin digər qatında isə «Məcnun səhrası» ifadəsi bir toponimik vasitəyə çevrilir, şairin poetik qüdrətini əks etdirən bir məqam çaları yaradır.

N.Xəzri yaradıcılığında təbii ki, real adların, onomastik vahidlərin öz həqiqi mənasında işlənməsi halları da müşahidə olunur.

Bu diyarın keçmişlə
çox tanışam mən,
Deyirdilər bu yerlərə *Dəhnə bağları* [125, 127].

Azərbaycan özünün təbii sərvətləri ilə seçilən bir diyardır. «Məcnun səhrası» ifadəsindən fərqli olaraq «Dəhnə bağları» real toponimik vahiddir. Şeyrin adından bizə məlum olur ki, «Dəhnə bağları» Sumqayıtda yer adıdır. Məhz şair bu toponimi işlətməklə bu yerin özünəməxsus gözəlliyini, respublikamızda ad-san qazanmasını bir daha nəzərə cərpdirmişdir.

N.Xəzriyə xas olan üslubi xüsusiyyətlərdən biri də toponimlərin təsvir və tərənnümünə fikir verməsidir. Poeziyaya xas olan xarakterik cəhətlərdən biri də fakt və hadisələri təcəssüm etdirməkdir. Belə ki, təsəvvürün özündə də təcəssüm mövcud olur. Şairin təsvirlərinin əksəriyyətində toponimik vahidlərin xatırlanmasına xüsusi yer verilir. Bütün bunlarla yanaşı, həm də həmcins təkrarların təsvirində müxtəlif regionların etnoqrafik ənənələri xatırlanır. Bu baxımdan şairin «Sualsız cavablar» şeiri diqqəti cəlb edir:

- Mən behişt ətirli *Lənkərandanam*.
- Mənə də deyərlər igid *Gəncəli*,
- Ordan başlamırmı yurdun cəncəli!
- Mənə mehribandır *Tovuz*, *Qazax da*,
- Onlar uzaqdadır, qalsın uzaqda!
- *Borçalı* elindən gəlmişəm mən ki,
- Xaricdə doğulan əcnəbisən ki?!

- *Qəbələm* paytaxtdır qədim yurduma!
- Mirzə Səfər demiş: – gəl, min boynuma!
- *Şəki* torpağında doğulmuşam mən,
- De, Hacı dayıya dost olmuşam mən!
- Mən ki, dağ vüqarlı *Kəlbəcərdənəm*,
- Söylə ki, satılmış qızıl yerdənəm! [123, 234]

Şeirin birinci misrasında «behişt ətirli Lənkərandanam» deyən şair özünün füsunkar gözəlliyi ilə bütövlükdə Azərbaycanımıza zinət verən Lənkəranı ilahi gözəlliyə malik cənnətlə müqayisə etmişdir. Sonrakı misralarda igidləri ilə şöhrət tapmış Gəncənin, insanlara nəvaziş, mehribanlıq göstərən Tovuz, Qazax, Borçalının, vaxtilə dogma yurdumuza paytaxt olan Qəbələnin, öz lətifələri ilə məşhur olan Şəkinin, respublikamızın qızıl mədəni sayılan dağ vüqarlı Kəlbəcərin ecazkar gözəlliyini nəzərə çatdırmaqla bərabər, həmin yerlərin etnoqrafik xüsusiyyətlərini də əks etdirmişdir.

Dilimizdə bir qrup onomastik vahidlər işlənməkdədir ki, onlara maddi mədəniyyət abidələri, mənəvi mədəniyyətlə sırf bağlı olan əsərlər, ölkə rəhbərliyi tərəfindən verilən fəxri adlar, inzibati idarə, ayrı-ayrı təşkilat adları daxildir. Onomoloji baxımdan məsələnin həllinə diqqət yetirsək, görürük ki, dilimizdə istifadə olunan bir sıra mətbuat, nəşriyyat, bağça, düşərgə, mağaza, qatar, gəmi və s. adları ktematonim kimi dəyərləndirilir. Təbii ki, bu məsələ ilə əlaqədar bir sıra araşdırmalar aparılmış, elmi əsərlərdə müəlliflər müxtəlif qənaətlə gəlmişlər ki, H. Hüseynova «S. Vurğunun bədii əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri» əsərində yazır:

İndisə gör, *Xan sarayı* nələr deyir–
Daş sütunlar heykəl kimi dayanmışdır.

Müəllif bu iki misraya aşağıdakı kimi izahat verir: «Xan sarayı» qədim toponimlər sırasına daxildir. Bu özlüyündə tarixi səciyyə daşıyır. Daha doğrusu, Azərbaycanda xanlıqlar dövrü-

nün hadisələrini özündə yaşadır. S.Vurğun da həmin tarixi hadisələri xatırlayır. Məlum olduğu kimi, XVIII əsr Azərbaycan xalqının tarixində ictimai-siyasi ziddiyyətlərin ən kəskin dövrü, xanlıqların meydana gəlməsi dövrü kimi xatırlanır. S.Vurğunun Xan sarayı adını xatırlaması həmin vəziyyəti yada salır. Daha onun üçün bu hadisələri təfəsilatı ilə vermək ehtiyacı görünmür... Xan sarayı real toponimdir, real yeri, məkanı bildirir və haqqında təfəsilatlı məlumat var. S.Vurğun da yaşadılan tarixi qələmə alır [40, 73-74].

Eləcə də həmin əsərin 66-cı səhifəsində müəllif yazır:

«Odur bax! Yazdığım «*Aslan qayası*»

Silinmiş alnından ellərin yası

Burada Aslan qayası toponimik vahiddir» [40, 66].

Hər iki nümunədə həm «Aslan qayası», həm də «Xan sarayı» ifadələri bizə görə toponim kimi deyil, ktematonim kimi qəbul olunsada daha məqsədəuyğundur.

N.Xəzri poeziyasında tarixin qaynaqlarından qopub günümüze qədər gəlib çatan bəzi toponimlər verilmişdir ki, həmin torpaqların bu gün fitnəkar, mənfur erməni işğalında olmasına baxmayaraq, onlar bizim real toponimlərimizdir.

Qalxır *Daşaltıdan* seyrək dumanlar,

Səhər...*Cıdır düzü*...

Şuşa dağları...

Seyr elə yamyaşıl şəhli bağları,

Burda küləyin də özgə ətri var [125, 187].

Bu şeir parçasında şair Azərbaycanın bölünməz tərkib hissəsi sayılan, dilbər guşələrindən olan Qarabağdakı bu real yerləri – Daşaltı, Cıdır düzü, Şuşa dağları toponimlərini tərənnüm etmişdir.

Şairin əsərlərində hidronimlərdən də istifadə edilmiş, həmin hidronimlər çox vaxt rəmzi mənə çalarları ifadə etmişdir:

Eşit məni, *Xan Arazım*,

Səsi mehriban Arazım [124, 101-102].
Şirin nəğməkarsan, a *Tərtər çayı* [125, 202]
Bir dəfə yuyunsan
«*Qızıl çay*» da sən [125, 209]
Samur çəmənləri dolaşdı gəldi [125, 343].
Xançınçayın sahilindən
Nəgmə yüksəlir [125, 364].
Zaqatala çayı aşıb-daşıbdır [125, 218].

Nümunələrdəki Xan Araz, *Tərtər çayı*, «*Qızıl çay*», *Samur*, *Xançınçay*, *Zaqatala çayı* hidronimləri müəyyən mənada bədii obraz kimi işlədilmişdir.

Araşdırmalar zamanı N.Xəzri poeziyasında astronomik adlardan da istifadə olunmasının şahidi oluruq:

O dan ulduzu yox, Karvanqırandır
Səni Dan ulduzu nahaq bilmişəm [126, 91-91].
Çıxaraq yollara Zöhrə ulduzu:
İndicə ümidim gələcək deyir [127, 184].

Beləliklə, N.Xəzrinin əsərlərindəki onomastik vahidlərin təhlili göstərir ki, bu adlar şairin şeirlərində poetik funksiya rolunu daşıyır və sənətkarın fərdi üslubunu müəyyənləşdirir. Şeirlərin mövzusu, məzmunu ilə işlənmiş mətni səciyyəli adlar isə dilin daxili imkanlarını üzə çıxarmaqla yanaşı, bədii üslubu da zənginləşdirir. Digər tərəfdən isə şair tərəfindən Azərbaycana məxsus yer, yurd, el-oba adlarının yazılı şəkildə təsbit olunması onları gələcək nəsllə çatdırmaqla yanaşı, eyni zamanda doğma Azərbaycanımızın ayrılmaz, sabit məkanlar olmasını bir daha təsdiqləmiş olur.

II FƏSİL

NƏBİ XƏZRİNİN DİLİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK KATEQORİYALAR

Sinonimlər

Azərbaycan ədəbi dili olduqca rəngarəng, gözəl bədii ifadə üsuluna, zəngin lüğət tərkibinə malikdir. «Şübhəsiz ki, dilin leksik tərkibi yalnız leksik-semantik söz qruplarının məcmuyundan ibarət olmayıb, hər şeydən əvvəl dil sisteminə dəki vahidlərin daxilindəki leksik-semantik qruplaşmaların müxtəlifliyindən ibarətdir» [108, 194].

Dilimizin əsas semantik kateqoriyalarından olan sinonimlər lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək, dilimizin özəl xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan leksik vahidlərdir.

Sinonimlər üçün əsas xarakterik xüsusiyyət onların bir ümumi mənanı ifadə etmələridir. Lakin bir ümumi məna ifadə etsələr də, müəyyən bir sinonim cərgədən ibarət olan sözlər həm incə məna bildirmələri, həm də üslubi cəhətdən birbirindən fərqlənirlər. Çünki sinonimlər ifadə etdikləri ümumi mənalara görə bir-birinə nə qədər yaxın olsalar da, polisemantik xarakter daşıyır. «Hər bir sözün – sinonimin öz işlənmə yeri, ifadə forması və təsir qüvvəsi vardır. Əgər bir münasibətlə sinonimin bir formasını işlətmək yaxşıdırsa, digər münasibətlə onun başqa formasından istifadə etmək məsləhətdir. Bu da danışan və yazanın sözdən istifadə etmək bacarığından asılıdır. Əgər belə olmasa idi, o zaman sinonim sözlərə ehtiyac qalmazdı, dil onlardan birini saxlayar, digər formalarını isə arxaikləşdirər və beləliklə də, sinonimlik aradan çıxardı. Halbuki sinonimlər dilimizdə çox inkişaf etmişdir» [81,167]. Bu fikri N. Xəzri yaradıcılığında hər hansı bir sinonim cərgəni linqvistik təhlil etməklə daha aydın görə bilərik.

Məsələn; Meşə pıçıldayır, bulaq danışır? [123, 62] misrasında pıçıldamaq, danışmaq sözləri ümumi bir anlayış bildirir. Lakin danışmaq sözü hər hansı bir fikri normal şəkildə deməyi bildirirsə, pıçıldamaq sözü isə bu məfhumu bir qədər kiçildərək fikri emosional-ekspressiv mənalarla ifadə edir. Göründüyü kimi, sinonimlər bir-birini heç də tam, dəqiqliyi ilə əvəz edə bilmir. Əksinə, sinonim cərgədə işlənən hər bir sinonim sözün özünün xüsusi mənə çaları və üslubi məqamına görə nitqdə özünəməxsus yeri vardır. Hər hansı bir sinonim məqsədsiz olaraq digər bir sinonimin yerində işlənmişdir: «Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir. Çünki hər bir sinonim nitqin ifadəsinə bu və ya başqa dərəcədə yeni mənə çalarlığı gətirir» [65, 117].

Bəzən sinonimlərin eyni mənanı ifadə etməsi göstərilir. Lakin belə sözləri sinonim yox, dublet adlandırmaq daha məqbul sayılır. Dubletlər dili ehtiyac olmadan sözlərin təkrarlanması ilə ağırlaşdırır və ifadənin işləkliyini pozur. «Dubletlər forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlərdir; onlar mətnə görə neytral olur, çünki mənaca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir» [23,28]. Dubletlər dildəki ifadənin sürəkliliyini ləngitsə də, N. Xəzri poeziyasında fikri qüvvətləndirmək məqsədi ilə bunlardan ustalıqla istifadə olunmuşdur:

O, hər kəsdən gizlənirdi,

qəlbə *günahı, suçu* [123, 92]

Mən ki, bir dünyalıq *baharam, yazam* [123, 171].

Bu nümunələrdə dubletlər fikri qüvvətləndirmək üçün işlədilmişdir. Bununla yanaşı, eyni mənə ifadə edən söz dubletlər dilin saflığını, ifadənin səlisliyini pozduğu üçün dil belə gəlmə dubletləri özündə uzun müddət saxlamır. Nəticədə, bu sözlər arasında çox cüzi də olsa, incə mənə fərqi əmələ gəldiyi üçün yeni sinonimlərin yaranma zərurəti meydana çıxır.

Sinonimlər üçün əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri də onların eyni fikri,məfhumu rəngarəng üslubi boyalar və

çalarlarla ifadə etməsidir. «A.İ.Efimov doğru olaraq yazır ki, sinonimik vasitələr bədii dili rəngarəng edir, gözəlləşdirir, onun ifadə üsulunu müxtəlifləşdirir, zənginləşdirir» [66, 119]. Məhz bu xüsusiyyət sinonimləri nitqin məzmununa və işlənmə yerinə görə işlətməyə imkan verir. Ona görə də sinonimlər nitq üçün ən mənalı, vacib, işlək leksik vahidlərdir.

XIX əsrin görkəmli rus dilçisi A.İ.Davidov sinonimlərin rolundan bəhs edərkən sinonimsiz nitqi rəngsiz şəkildə bənzətməmişdir. Hər hansı bir sənətkarın dilində sinonimlərin azlığı onun üslubunun kasıblığı ilə izah edilir. Çünki sinonimlər təkrarçılığa yol verməmək üçün sənətkarın əlində yeganə vasitədir. Eyni zamanda təkrarçılıqdan qaçmaq məqsədilə işlədilən sinonimlər əvəz etdiyi sözün əvəzləyicisi olsa da, lakin incə mənalarına görə bir-birindən fərqlənirlər.

Dildə olan sinonim cərgələrin inkişafı daha çox bədii ədəbiyyatda genişlənir, zənginləşir. Əsasən də, hər bir sənətkarın fərdi üslubu ilə əlaqədar poeziyada sinonimlərin əmələgəlmə yolları və sinonim sözlərin sırası artır. «Sinonim sözləri təyin edərkən bunlardakı əsas və əlavə mənalar cərgəsini meydana çıxarmaq mühüm məsələdir. Çünki sinonim cərgədə sözlər tamamilə eyni mənanı ifadə etmir və mənada dəyişiklik yaratmadan bir-birini əvəz edə bilmir. Sinonim sözlər kontekstdə bir-biri ilə əvəz edildikdə müəyyən dərəcədə incə mənada dəyişikliyi əmələ gəlir» [63, 5].

«Məcazlaşdırma, çoxmənalılıq, söz yaradıcılığı, sabit söz birləşmələri-frazeoloji ifadələr, sadə danışq dili sözləri, dialekt sözləri, arxaik sözlər və s. sinonim cərgələrin yaranması, genişlənməsi üçün imkan yaradır. Çünki hər bir yazıçı dildəki mütləq sinonimlərdən istifadə etməklə yanaşı, özü də yeni sinonim sözlər-cərgələr yaradır» [66, 119-120]. «Bəzən sözlərin metaforikləşməsi və obrazlı ifadə forması sinonimlərin müəyyənləşdirilməsində çətinlik törətsə də, eyni zamanda sinonim cərgələrin genişlənməsinə imkan yaradır. Sinonim sözlərin sinonimliyi başlıca olaraq sözlərin semantik – struktur cəhət-

dən uyğun gəlməsi ilə şərtlənir» [90,88]. Deməli, sinonim cərgələrin yaranma yolları və mənbələri müxtəlifdir:

1. Sinonimlərin zənginləşməsində əsas meyar kimi polisemantik sözləri və frazeologizmləri qeyd etmək olar. Çünki sinonim cərgələr polisemantika sayəsində artır, zənginləşir. Çoxmənalı sözün həqiqi mənasından başqa, məcazi mənası da semantikasına görə bu və ya digər sinonimik cərgəyə daxil olaraq, onun bərabərhüquqlu üzvü ola bilər. Məsələn, kömək-yardım sinonim cərgəsi arxa-dirək-qanad-inam kimi sözlərin məcazi mənalı hesabına zənginləşməklə yanaşı, sinonimlərin obrazlılığı, ifadəliliyi də artır. Eyni zamanda bu məcazlar özləri də bir-birindən özünəməxsus məna çalarları və üslubi boyalarla fərqlənirlər. Belə ki, arxa-dirək obrazlı ifadələrindən fərqli olaraq, qanad-inam sözləri daha yüksək emosional-ekspressiv mənaya malikdir. Sinonim cərgəsinin belə gözəl məna rəngarəngliyi onun bədii-üslubi əhəmiyyətini daha da artırır. Bunu N.Xəzri poeziyasına məxsus olan aşağıdakı şeir parçasında görmək olar:

O, mənə *qanaddır*, mənə *inamdır*! [123, 197]
Mənim çinar boylu nəvələrim, siz,
Mənim *arxamsınız*, *dirəyimsiniz* [124, 67].

Qeyd edək ki, nümunədə göstərdiyimiz arxa-dirək-qanad-inam sözlərinin hər biri sinonimik cərgədən ayrılıqda sinonimlik xüsusiyyətini itirir. Çünki bu sözlər yalnız məcazi məna kəsb etməsi baxımından konkret məqamda kömək-yardım sinonimik cərgəsinə daxil ola bilər. Nominativ mənasına görə bu sözlər sinonim deyil.

Bəzən çoxmənalılıq xüsusiyyəti sözə bir neçə sinonimik cərgədə iştirak etmək imkanı verir. Məsələn, inam məcazi mənada arxa-dirək-qanad sözləri ilə bir sinonimik cərgəyə daxildirsə, həqiqi mənada inam-əmin-arxayın-etibar-ümid-etiqad-inanc-inanış kimi sözlərlə sinonimik cərgə yaradır. Elə buna görə də hər bir sinonimik cərgədə sinonimləri ardıcıl olaraq

öz ətrafında birləşdirən, cərgədəki sözlərin ümumi leksik mənasını bildirən dominant-aparıcı söz olur. Bu söz üslubi cəhətdən neytral və emosional-ekspressiv mənadan azad olur. Buna baxmayaraq, çox vaxt sinonimik cərgədə dominant sözü seçə bildiyimiz halda, bəzən bu sözün seçilməsi mümkün olmur. Məsələn;

Sənin *gözəl-göyçək*
Oğul, qızın var [124, 171].

Yuxarıdakı bədii parçada verilən qoşa işlənmiş gözəl-göyçək sinonimlərindən hansı sözün dominant olduğunu müəyyənləşdirmək çətinidir. Çünki hər iki söz sinonimik cərgədə bərabərhüquqludur.

2. Sinonim cərgəni təşkil edən dil vahidlərindən biri də frazeoloji birləşmələrdir. Dildə frazeologizmlərdən ibarət xüsusi sinonim cərgələr yoxdur. Lakin buna baxmayaraq, hər hansı bir frazeologizm müəyyən bir sözün ekvivalenti ola bilər. Bu zaman frazeologizmlər semantikasına görə sinonimik cərgəyə daxil olub, onun bərabərhüquqlu üzvü olur. «Sinonim frazeoloji vahidlər mənaca yaxın və ya bərabərhüquqlu olsa da, mənanı adi sözlər kimi neytral şəkildə deyil, emosional boyalarla ifadə edə bildiyindən işlənmə dairəsi və üslubi rəng etibarilə fərqlənir» [55,113]. Ona görə də yazıçıdan sinonim cərgəyə daxil olan frazeoloji ifadələrdən daha münasibini seçib işlətmə ustalığı tələb edir:

Gözlər kədərlidir, gözlər qapqara,
Baxışlar *söz açır sirli* mənadan [124, 80].
Dayandım, ayağım qopmadı yerdən,
Sanki *dilə gəlib kimsə danışdı* [124, 193]
Susdu, nəfəsini
bir anlıq *dərdi* [124, 25].
Ağzına su alıb sən niyə susdun
Səndən ev dərdinə qalan olarmı?
Qız yenə *dinmədi, sakitcə durdu,*

Baxırdı hər ötən nadan harına [124, 132].
Varam *alnı açıq*, varam *üzü ağ* [123, 104]
Vicdan üfükümüz *safdır, təmizdir* [123, 101].
Mən gedirəm, qoşalaşır kölgəmiz
Gecə keçir, *yuxu qaçır, yatmıram* [123, 81].

Nümunələrdəki danışmaq-söyləmək-dinmək sinonimik cərgəsi söz açmaq-dilə gəlmək; susmaq-dinməmək-sakit durmaq sinonim cərgəsi nəfəsini bir anlıq dərmək-ağzına su almaq; təmiz-saf-ülvi sinonimik cərgəsi alnı açıq-üzü ağ və s. kimi frazeoloji birləşmələr hesabına zənginləşmişdir.

Frazeoloji birləşmələrə xas olan fikrin yığcamlığı, obrazlılığı, ifadəliliyi, ekspressivliyi onlardan istər sadə danışmaq dilində, istərsə də bədii dildə istifadə olunmasına ehtiyac duyur. Bu cəhətdən fikrin daha təsirli, emosional, qüvvətli ifadə olunması üçün sinonim cərgədə dominant sözü çox vaxt onun sinonimik frazeoloji ekvivalenti ilə əvəz edirlər. Məsələn, ağlamaq sözünün yerinə bədii ədəbiyyatda, əsasən, frazeoloji qarşılığı olan sinonimlərdən istifadə olunur. Bunu Nəbi Xəzri yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələrdən aydın görə bilərik:

Qəmləndim, sevindim, *ağladım*, güldüm
Süzüldü göz *yaşım* yanaqlarıma [124, 193].
Bir ümman *yaş tökdü* dostlar, qohumlar
Eynəkdən, güzgüdən, pəncərələrdən [123, 166].
Baxışında kədər,
Gözlərində *nəm* [124, 173]
Burda həyat ilə, ölüm üzləşib
Axıb göz yaşı tək *şeh* kainatdan [123, 178].

3. Sinonim cərgələri zənginləşdirən mənbələrdən biri də evfemizmlərdir. «Evfemizm» - pis, xoşagəlməz sözlərin yaxşı, xoşagələn sözlərlə verilməsi deməkdir. Kobud sözlər əvəzinə yumşaq ifadələr işlətmək evfemizmin əsas ruhunu təşkil edir. Deməli, söz vasitəsilə edilən təsir, bu təsir nəticəsində yaranan

reaksiya, həyəcan daha qüvvətlidir. Məhz belə hallarda, həyəcanı, yaranan mənfi reaksiyanı kənar etmək və ya zəiflətmək üçün evfemizmlərdən istifadə olunur. Xoşagəlməz məzmunu yumşaq şəkildə başqasına çatdırmaq üçün evfemizmlər ən yaxşı vasitədir» [76, 216-217]. Elə buna görə də evfemizmlərə xas olan zəriflik, ən kobud ifadəni yumşaltmaq, insanın əhval-ruhiyyəsinə mənfi təsir bağışlayan sözləri daha münasib tərzdə deyilmə xüsusiyyəti onları sinonimik cərgənin ifadəli vasitəsinə çevirir.

*Yaşlaşdın, yenə də sən coşdun-daşdın,
Ahıllaşdın, qəlbən azca yaşlaşdın,
Qocaldın yer oldun, asıman oldun [124, 44].
O, bir də qalxmadı, əbədi yatdı [124, 38].
Məni kəndimdəki
ata evindən,
Özünü aparın axır mənzilə [124, 115].
Vay o gündən - ömrün axır anında,
Gözünü qapayan da olmadı! [123, 76]
Qara tellərini
Erkən ağ hördün [124, 174].*

Bu nümunələrdən aydın görürük ki, qocalmaq-yaşlaşmaq, ahıllaşmaq, tellərini ağ hörmək, ömrün axır anı; ölmək-əbədi yatmaq; qəbiristan-axır mənzil və s. sinonim cərgələri məhz evfemizmlər hesabına artmışdır.

4. Sinonim cərgələrin zənginləşməsində canlı danışiq dili sözlərinin də rolu vardır. Çünki sinonim cərgədə işlənən sözlərin hamısı dildə eyni dərəcədə işlənmə imkanına malik deyil. Belə ki, bu sinonim sözlərin bəziləri yalnız ədəbi dildə işlənsə də, bəziləri isə həm də canlı danışiq dilində işlənir. Bütün bunları nəzərə alıb deyə bilərik ki, bir çox sənətkarlar kimi N.Xəzri də öz yaradıcılığında nə qədər bədiiyyət, poetikliyə üstünlük versə də, bir o qədər də canlı, sadə xalq danışiq dilinin gözəlliyini qoruyub saxlamışdır.

Çökdü qəlbə *kədər*, *qəm*,
Soyuq yellər əsəndə [123, 210]
Kədərli, *qüssəli* bu səhər çağı,
Yaxşı ki, qapını sən açdın mənim! [124, 193]
Eşqin gecələri *kədərli*, *məhzun* [124, 53]
Yoxsullara dərsə durar,
Zənginlərlə bəhsə durar [124, 91].
Çəmənin *sonsuzu*, göyün *əngini*,
Ona təbiətdən bir ərməğandır [123, 153].
Gedin asta-asta,
 dalğın, *pərişan* [124, 115]
Oldun *müsafiri*
 sən bircə anın [124, 112]

Nümunə gətirdiyimiz misallardakı sözlərin bir qismi yalnız ədəbi dildə, digər bir qismi isə həm ədəbi dildə, həm də ümumxalq danışiq dilində işlənir. Belə ki, *qəm*, *kədər*, *qüssə* sözləri həm ədəbi dil, həm də danışiq dilində, lakin bu sözlərin qarşılığı olan *məhzun* sözü yalnız ədəbi dildə; eləcə də *zəngin*, *əngin*, *dalğın*, *müsafir* sözləri əsasən ədəbi dildə işləndikləri halda, bu sözlərlə sinonim olan *varlı*, *sonsuz*, *pərişan*, *qonaq* sözləri həm ədəbi dildə, həm də ümumxalq danışiq dilində işlənir. Danışıq dilində işlənən, etik mənalı pozmayan belə sözləri istər ədəbi dildə, istərsə də bədii dildə işlətmək heç də pis deyil. Çünki ədəbi-bədii dil məhz ümumxalq dili hesabına zənginləşir.

5. Dildə sinonim cərgələrin genişlənməsində dialekt sözlərin də əhəmiyyəti vardır. Dialektizmlərin sinonim cərgədə işlənməsi bədii üslubun ehtiyacından əmələ gəlir. Əsasən, nəsr əsərlərində hər hansı bir personajın yaşadığı yeri, onun həyat tərzini daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün istifadə olunan dialektizmlərə, bəzən poeziya dilində də rast gəlinir. Təbii ki, bu dialektizmlərin mənası başa düşülən, anlaşılan sözlərdir. Çünki dialektizmlərə müraciət edən hər bir sənətkar işlətdiyi sözün dar çərçivədə olan dialektə deyil, müəyyən qrup dia-

lektlərdə işlənməsini nəzərdə tutur. Hər bir sənətkar kimi, görkəmli şairimiz N. Xəzri öz yaradıcılığında az da olsa, dialektizmlərdən istifadə etmişdir. Məsələn;

Bir çaya döndüm ki, *sısqa* axıram [123, 46].
Axdı gözlərindən yaş *gildir - gildir*,
Yuxudan oyandım... yenə tənha - tək [123, 85]
Köklərdən
 bir *şiv* ucaldı.
Şivlər kəsilmədi,
 əllər kəsildi [123, 98].
Tərif atı *yeyindir*,
 qürur atı *ceydaraq*,
Yaraşarmı qüruru
 haqsızlıqla haqlamaq [124, 21]

Bu misallarda *sısqa*-*dildə* zəif; *gildir*-*gildir*-*ədəbi dildə* *gilə*-*gilə*; *şiv*-*qanqal*; *yeyin*-*tez*, *cəld*, *yaxşı*; *ceydaraq*-*asta*, *ləng* mənaları vardır. Məlum olduğu kimi, şair dialektlərə məxsus olan bu sinonim dialektizmləri heç də məqsədsiz işlətməmişdir. Poeziyanın üslubi ehtiyacından doğan tələbi ödəməklə şeirə yeni kolorit gətirmişdir.

6. Sinonim cərgələrin genişlənib zənginləşməsində alınma sözlərin də müəyyən qədər rolu vardır. Alınma sözlər hesabına artan sinonim cərgələrdə bu sözlərin öz dilimizdə ekvivalenti olur. Məsələn;

Oldun *müsafiri* -
Sən bircə anın [124, 112]
Nurani *qonağım*
Xəyala döndü [124, 84]
Ey İnsan!
Dünyaya
 yaxşı *mehman* ol! [124, 61]

Bu nümunələrdəki qonaq-müsafir-mehman sözləri sinonim cərgə təşkil edir. Bu cərgədə qonaq sözü öz doğma Azərbaycan dilimizə, müsafir-ərəb, mehman-fars dilinə məxsusdur. Bu sözlərin hər üçü ümumi bir mənanı bildirsə də, lakin qonaq sözü həm ədəbi dildə, həm də sadə danışq dilində daha işləkdir, digər iki alınma söz-müsafir, mehman sözləri daha çox ədəbi-bədii dildə istifadə olunur. Buna baxmayaraq, bu sözlər dilimizə başqa dillərdən keçsələr də, sinonim cərgədə olan sözlərlə sinonimik əlaqəyə girərək onun bərabər hüquqlu üzvü ola bilər.

7. Sinonim cərgədəki sinonimlərin artmasında köhnəlməmiş və arxaik sözlər az da olsa iştirak edir. Belə sözlərin çoxu dilimizə başqa dillərdən keçən leksik vahidlərdir. Bu sözlər vaxtilə dilimizdə fəal olsalar da, indi isə lüğət tərkibimizin passiv fonduna keçərək köhnəlmişlər. Müasir Azərbaycan dilində, əsasən, üslubun tələbi ilə poetikada ahəngdarlığı artırmaq, ekspressiyanı daha da gücləndirmək üçün belə arxaik sinonimlərdən istifadə edilir. Məsələn;

Nəsimi yanaşır...o, müdrik, *nədim!* [123, 29]

O, hər kəsdən gizlənirdi,

qəlbə günahı, *suçu* [123, 92].

Nagah qara gələn düyün də gördün! [123, 104]

Sanki *avizələr* səpdikə ziya

Zəncir çiçəyinin salxımlarıdır [123, 115].

Nümunə gətirdiyimiz bu bədii parçalardakı nədim, suç, nagah, avizə sözləri arxaizmlərdir. Çünki bu sözlərin hər birinin müasir dilimizdə ekvivalentləri vardır. Belə ki, müasir dilimizdə nədim sözünü həmsöhbət; suç sözünü günah; nagah sözünü qəflətən, birdən, vaxtsız; avizə sözünü isə çılçıraq, lüstr sözləri əvəz edir.

8. Bədii dildə sinonim cərgələr poetik sinonimlər vasitəsilə də zənginləşir. «Məlum olduğu üzrə, bədii üslubun poeziya və nəsr kimi böyük qollarının hər biri inkişaf etdikcə mü-

əyyən sözlər məhdud bir dairədə işlənməyə başlayır. Belə ki, bir qrup sözlər klassik şeir dilində olduğu kimi müasir poetik əsərlərdə də istifadə edilir. Bu da təbiidir» [26,39]. Hər bir sənətkar, şair çalışır ki, mümkün qədər öz yaradıcılığında elə söz və ifadələrdən istifadə etsin ki, burada poetik obrazlılıq, ifadəlilik, emosionallıq və ekspressiya güclü olsun. Bu da bədii dilin, üslubun daxili tələbindən meydana gəlir ki, sənətkar bu imkandan istifadə edir. Çünki əgər sənətkar gündəlik danışığı dilindəki sözlərdən çox istifadə etsə, daxilən keçirdiyi hissləri, istək və arzularını oxucuya çatdırma bilməz. Məhz buna görə də bədii dildə poetik sinonimlər meydana gəlir və bir daha şeir dilinin təsir gücünü, bədii gözəlliyini artırır. N.Xəzri yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələrdən bunu aydın görə bilərik:

Dəyəndə gözümə o qız, o *afət*,
Qəlbimi dindirən lal baxışdır.
Eşqimin sultanı - o gözəl qızı
Həm görmək istərəm, həm də görməmək [123, 13].
Durna qatarıdır - o zərif qaşlar
Payızda gedərkən məni də apar [123, 224].
Səma yerdən küsdü,
Yer göydən küsdü [124, 34].
Endi yerə Günəş - *göylərin tacı* [123, 98]
Sevgi vadilərində
Həqiqətlə yanaşı səslənir *ağ yalan* da [123, 145]
Ehmalca *telləri* oxşadım ki, mən
Pərişan söyüdlər saçıydı, sanki [124, 19]

Nümunələrdəki sinonimik cərgələr belədir: qız-afət/eşqin sultanı; zərif qaş-durna qatarı; göy-səma; günəş-göylərin tacı; böhtan-ağ yalan; saç-tel və s. Bu cərgələrdəki birinci sözlər ədəbi dilə, digərləri isə obrazlı, poetik dilə məxsus olan söz və ifadələrdir.

Məlumdur ki, sinonimlər bədii dildə daha geniş mənaya malikdir. Çünki bədii dildə üslubun tələbi ilə sinonim cər-

gələr ədəbi dil və funksional üslubi mənbələrdən qaynaqlanaraq genişlənir, zənginləşir. Sinonim cərgənin işlənmə məqamını A.V.Kalinin izah edərkən yazır: «Sinonimlərin bir tipi də müxtəlif üslublu sinonimlərdir. Eyni bir əşyanı, hərəkəti, əlaməti ifadə edən sözlərin müxtəlif üslubi rəngləri olur» [104, 79]. Məhz buna görə də dilçilikdə sinonimləri, əsasən, 2 cəhətə görə fərqləndirirlər:

- 1) ideoqrafik və ya semantik sinonimlər
- 2) üslubi və ya emosional-ekspressiv sinonimlər

Semantikasına görə fərqlənən sinonimlərə ideoqrafik sinonimlər də deyilir.

Qəlbə *yuva* salmış dərd ki, ələm ki... [124, 132]
Nədir yaxın *eldə*, uzaq *diyarda* [124, 134]
Əzizdir öz *yurdum*,
 torpağım mənim,
Mən ki *vətən* deyən təriqətdəyəm [124, 199].

Bu sinonim cərgədəki vətən-yurd-yuva-torpaq-el-diyar sinonim sözləri müxtəlif mənə çalarları ifadə etsələr də, lakin ümumi bir mənanı, fikri bildirirlər.

Semantik və emosional-ekspressiv sinonimlərdən ibarət olan sinonimik cərgələr bədii ifadə vasitəsi kimi, əsasən, bədii yaradıcılıqda istifadə olunur. Bu cür sinonimik cərgələri hər bir yazıçı, şair öz yaradıcılığında üslubi zərurətlə əlaqədar seçib işlədir. Çünki məcazlar, frazeoloji birləşmələr, evfemizmlər, ümumxalq danışığı dili sözləri, alınma sözlər, dialektizmlər, poetik söz və ifadələr, arxaizm və köhnəlmiş sözlərdən əmələ gələn sinonimik cərgələr bədii-üslubi məqsədlə lazım olan sözün seçilib istifadə edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii əsərlərin dilində mövzu, məqsəd və üslubla bağlı olaraq kontekstdaxili sinonimlər də əmələ gəlir. Bu cür sinonimlərin əmələ gəlməsi bədii dildə ona görə mümkündür ki, «sinonimik münasibətlərin və əlaqələrin məna sərhədləri burada ümumi dilə məxsus semantikasından fərqli olaraq qat -

qat genişlənir» [26,46]. Bu hal o zaman meydana çıxır ki, əşya və hadisələri adlandıran hər hansı bir söz digər bir sözlə özünün leksik mənasına daxil olmayan ikinci dərəcəli əlamətinə görə yaxınlaşır və misrada sinonimlik təşkil edir. Lakin qeyd edək ki, bu sözlər kontekstdən ayrılıqda sinonimlikdən çıxır. Məsələn;

Sən kimin *arzusu*, *məhəbbəti*sən? [123, 128]
Doludur yer üzü *qəmlə*, *tələşlə*,
Hələ deyilməmiş *sözüm*, *ahım* var [123, 166].
Söz ki, nə *boyadır*,
nə də ki, *riya* [124, 7].
Dedilər ki, yeri *isti*, *rahətdir* [124, 53].
Sanki kəpənəkdin *parladın*, *uçdun*
Budaq *şaxələndi*, *yaşatdı* səni [124, 80]
Yansın qəlbə *ulduz* - *çıraq* [124, 153]
Bizi çulğamışdı
Kasıblıq, *azar* [124, 156]
Çağladı könlümün *eşqi*, *həvəsi* [124, 193]

Görkəmli şairimiz N.Xəzri poeziyasından gətirdiyimiz bu nümunələrdə arzu-məhəbbət; qəm-tələş; söz-ah; boya-riya; isti-rahət; parlamaq-uçmaq; şaxələnmək-yaşatmaq; ulduz-çıraq; kasıblıq-azar; eşq-həvəs sözləri kontekstdən kənarda sinonim deyil. Lakin şair misra daxilində hər hansı bir fikri, vəziyyəti daha dərin, inandırıcı, hərtərəfli, ifadəli şəkildə təsvir etmək üçün bu sözləri sinonimləşdirmişdir. Bu da bədii dildə sinonimlərin situativ sinonimlər sayəsində artmasını bir daha sübut edir.

Bədii dildə sinonimik cərgədən bir neçə sinonim sözün seçilib işlənməsinə də təsadüf edilir. Bu zaman şəirdə ifadəlilik və obrazlılıq yaratmaq funksiyası seçilən tək sinonim sözün üzərinə düşür, lakin qoşa işləndikdə isə bu funksiyanı yerinə yetirmək bir neçə sinonim arasında bölünür. Elə buna görə də sinonimik cərgədən konkret şərait üçün bir sinonimin

seçilməsi çətinlik yaradır. Lakin sinonimik cərgədən iki - üç sinonimi seçib işlətməyi də hər sənətkar bacarmır. Çünki şair elə sözləri seçməlidir ki, bunlar həm semantik, həm də üslubi cəhətdən fərqlənən sinonimlər olmaqla yanaşı, eyni zamanda poeziyada birləşərək fikri qüvvətli ekspressiya ilə ifadə etsinlər.

Qeyd edək ki, sinonimlərin qoşa işlənməsi özünü müxtəlif formalarda göstərir: 1) sinonimlər qoşa işlənərək bir söz yaradır; 2) sinonimlər yanaşı işlənir.

1. Məlum olduğu kimi, ümumxalq dilində bir sıra məfhumlar sözlərin qoşa şəkildə işlənməsi ilə ifadə olunur. Bunların bir hissəsi sinonim sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə ki, iki yaxın mənalı söz birləşib əvvəlki mənalardan müəyyən qədər fərqlənən yeni sözlər yaradır:

Get el keşiyində dur *ayıq - sayıq* [123, 90]
Nə *sözlü - söhbətli*
Tamada vardı [124, 235].
Sən elə tanışdın
Dərd - sərimlə [124, 30]
Sonra da əl tutub *dinməz - söyləməz*,
Onları evlərə aparən sən sən [124, 107]
Zamanın *al - əlvən* çəmənlərində
Gəlirsən yuxuma *boylu - buxunlu* [124, 80]
Mən ehtiyac içindəyəkən
Var - dövlətə biganəyəm
Mən *ad - sana* yetişsəm də
Şan - şöhrətə biganəyəm [124, 46].
Elə ki, *dost - tanış* geyindi qara,
Sındı şeirimizin *qolu - qanadı* [124, 85].

Nümunələrdən bir daha aydın olur ki, «iki yaxın mənalı sözün – sinonimlərin qoşa işlənməsi nəticəsində bu birləşən sözlərin hər birindən müəyyən qədər fərqlənən yeni söz yaranmış olur. Bu yeni söz əvvəlki sözlərin təklildə hər birinə

nisbətən daha geniş anlayış bildirir. Deməli, sinonimlərin birləşməsi ümumxalq dilinin və ayrıca bir əsərdə yazıçı dilinin lüğətinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır» [3, 121].

2. Sinonimlər yanaşı işləndikdə qüvvətli bədii ifadə vasitəsi yaratmaqla sənətkara rəngarəng üslubi məqsədlərə nail olmaqda kömək edir.

1) Sinonimlər poeziyada yanaşı işlənməklə mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Budaq *şaxələndi, yaşatdı* səni [124, 80].
Ey *varlığım, ey həyatım*,
Sahildə dalgalar
 coşdu, çağladı
Al qandan torpaq da
 od tutdu, yandı [124, 107].

Göründüyü kimi, sinonimlərin yanaşı işlənməsi fikrin ifadəliliyini artırmaqla yanaşı, hər iki sinonim sözdə olan incə məna çalarları birləşərək ümumi anlayışı yüksək ekspressiya ilə ifadə edir. Onu da qeyd edək ki, burada məntiqi vurğu ikinci sinonim sözün üzərinə düşdüyü üçün bu söz semantikasına görə daha mənalı və ifadəli olur.

2) Sinonimlər poeziyada yanaşı işlənməklə eyni zamanda ifadənin dəqiqləşdirilməsinə kömək edir. Məsələn;

O, bir də *qalxmadı, əbədi yatdı* [124, 38].
Titratmə, qızdırma qucaqlaşaraq
Çəkib aparırdı qızı harasa
Axşam qayıtdılar *pərişan, yorğun*,
Onlarda dilənçi xisləti varmı? [124, 132]
Balıqlar oynasır
Rəngbərəng, xallı... [124, 166]
Dayandım, ayağım qopmadı yerdən,
Sanki dilə gəlib kimsə danışdı [124, 193].

Bu nümunələrdə isə sinonimlər yanaşı, ardıcıl gələrək fikri daha dəqiq və aydın şəkildə ifadə etmişdir. Burada dəqiqləşdirici funksiyanı yerinə yetirən ikinci sinonim söz birincinin mənasını aydınlaşdırmaqla yanaşı, eyni zamanda konkretləşdirmişdir.

3) Bədii dildə səmərəli üslubi vasitələrdən biri də poeziyada sinonimlərin ardıcıl, sadalama yolu ilə həmcinsləşməsidir. Bu halda sənətkar böyük obrazlılıq və ifadəliliyə nail olur. Məsələn;

Dərdə, əzablara, haqsızlıqlara
Nə qəmli baxırsan
 sən haqq dünyadan [124, 80]
Elə bil əsrlər dindi, danışdı
Müqəddəs məqbərə önündə yenə,
Ürəklər saflaşır, təmizlənirdi [124, 103].
Cibi boş, rütbəsiz,
Üst-başı cındır [124, 144]
Sözlər büllur kimi,
 sözlər *tərtəmiz* [124, 208].

4) Bəzən sənətkar sinonimləri yanaşı işlədərək ifadənin emosional qüvvəsini artırmaqla bərabər şeirdə fikri yüksək hiss-həyəcanla ifadə edir:

Kəsin, yığışdırın, qurtarın, bəsdir,
Bu dil rüşvətini, söz rüşvətini [124, 120].

Bu nümunədə kəsin, yığışdırın, qurtarın, bəsdir sinonim sözləri ilə şair yaltaqlığa, ikiüzlülüyə, boş-boşuna yalan söz vəd etməyə özünün mənfə münasibətini, kəskin etirazını bildirməklə, bir daha fikrin ekspressiyasını qüvvətləndirmişdir.

5) Poeziyada sinonimlərin yanaşı işlənməsi ahəngdarlığı artırır, şeirə musiqilik və axıcılıq gətirir. Bunu ayrı-ayrı sözlərdəki səs uyuşması-alliterasiya hadisəsi qüvvətləndirir.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində bir qrup sözlərin antonimi vardır. Bunlar əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı [ağ-qara, təzə-köhnə, acı-şirin, cavan-qoca], vaxt anlayışı [gecə-gündüz, səhər-axşam, yay-qış], məkan anlayışı [aşağı-yuxarı, içəri-bayır, ön-arxa], ölçü və kəmiyyət [uzun-qısa, böyük-küçük, iri-xırda], hal-hərəkət, vəziyyət mənalarını [ağlamaq-gülmək, oturmaq-durmaq, ölü-dirliyi, şad-qəmgin] bildirən sözlərdən əmələ gələn antonimlər eyni hadisələr cərgəsinə aid olan təzadlı anlayışları əks etdirir. Ona görə də, R.C.Məhərrəmovanın antonimlərə verdiyi tərif daha dolğun və əhatəlidir. «Antonimlərə çox vaxt bir-birinə zidd fikirləri, anlayışları bildirən sözlərin yanaşı işlədilməsindən əmələ gələn sözlər kimi tərif verilir ki, bu bizcə dəqiq deyil. Antonimlər zidd mənalar, anlayışlar deyil, əksinə, eyni mənənin, eyni anlayışın müxtəlif əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə bildirən sözlərdir. Məsələn, yaxşı-pis, ağır-yüngül, təzə-köhnə, sağ-sol antonimlərini alaq: Bunlar zidd anlayışlar deyil, eyni mənənin, eyni keyfiyyətin müxtəlif, əks cəhətlərini bildirir» [65,210].

Antonimlərin yaranma tarixinə nəzər saldıqda, deyə bilərik ki, onlar dilin inkişafının ilkin dövrlərindən yaranmışdır. Çünki cəmiyyətdə «ağıllı» insan meydana gələndən sonra o, ətrafındakı əşya və hadisələri dərk edərək yaxşını pisdən, böyüyü kiçikdən, yeri göydən, gecəni gündüzdən və s. fərqləndirməyə başlamışdır. Bunu əfsanələr, nağıllar, dastanlar, bayatılar, frazeoloji - idiomatik tərkiblərin təzadlar əsasında yaranmasından da aydın görürük. Xalqın yaratdığı hikmət xəzinəsi olan atalar sözlərinin və sərrast, dərin mənalı xalq məsəllərinin əksəriyyəti təzadlıdır. Bir çox şair və yazıçıları-mız kimi N.Xəzri də öz poeziyasında xalq yaradıcılığına bəgənə qalmamışdır:

Bu bir həqiqətdir düşüb dillərə:
İgid bir yol ölür, *qorxaq* min kərə [123, 90]
Namərd eləməyin qovaraq *mərdi* [123, 23]
Əgər başqasına sən quyu qazsan

Özün düşəcəksən *gec*, ya *tez* ora! [123, 217]
Zadəganlar harınlaşır,
Toxun acdan xəbəri yox,
görmüsənmi? [124, 62]
Yerində *danışmaq*
bəlkə *qələbə!*
Yersiz *susmaq* isə
məğlubiyyətdir! [124, 75]
Məzluma verdiyi əziyyət üçün
Zalıma məhkəmə qurular bir gün
Həqiqət acıdır-fəqət dərmandır,
Yalan şirindir-sə-əfi ilandır [124, 96]
Onunçün yaltaqlar qorxaqlar təki
Bir gündə min dəfə *ölüb - dirilər* [124, 128].

Leksik kateqoriya kimi antonimlər ziddiyyət, təzad mənasını ifadə edir. Bu xüsusiyyət antonim sözlərin leksik mənasından irəli gəlir və onların daxili ruhunu təşkil edir. Gündəlik nitqimizdə antonimlərdən istifadə etdiyimiz üçün onlara xas olan ziddiyyət və təzad da həmişə özünü göstərir. H.Xoum yazır: «Təzad nə həddən çox tez, nə də həddən çox ləng olmalıdır. Çünki qarşılaşdırma ləng olarsa, ziddiyyət uzun zaman kəsiyində zəifləyər, əksinə tez olanda isə emosiyalar tam gücü ilə ifadə edilə bilməz» [117,204]. Bununla əlaqədar A.N.Qvozdyevin fikri də maraqlıdır: «Bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirərkən biz, adətən, onun müsbət və ya mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışırıq və bunun üçün onları bir-birinə zidd olan cərgədə qarşılaşdırırıq» [97,38].

Əşya və hadisələrin bir-birindən fərqləndirilərək qiymətləndirilməsi xüsusiyyəti antonimlər üçün səciyyəvidir. Bu da onların bədii ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənməsinə səbəb olur. Təsirli üslubi xarakterə malik olan antonimlər nitqi daha canlı və obrazlı edir. Antonimlər əşya və hadisələr haqqında olan anlayışları, əlamət və keyfiyyəti təzadlı şəkildə müqayisə etməklə

onlar haqqında canlı təsəvvür oyadaraq, dinləyiciyə və oxucuya güclü təsir göstərir. Məsələn;

Gah *susur*, gah *dinir*
gah uçuş illər
Üfüqdə nur *yanır*,
Nur *sönür* bəzən [123, 58-59]
Bu gün *yerə*, *göyə* meydan oxuyur
Gah *isti*, gah *soyuq* küləklər əsir [123, 60]
Gənclik günahları yuyularsa da,
Qocalıq günahı yuyulan deyil! [123, 46-47]
Sən *sonsuz dəryasan*, mən *kiçik damla*
Xəzər damlası da Xəzər qədərdir [123, 25]
Sevgi həm *ölümdür*, həm *əbədiyyət!* [123, 107]
Bura *zülmət boğan*, *günəş doğandır* [123, 152].
Şam nuru ulduz kimi *uçurdu* göyə
Şam olub *enirdi* yerə ulduzlar [124, 41- 42].
Cavansan gözəllər dörd dövrəndədir,
Qocaldın kimsəyə lazım deyilsən! [124, 44]

Ədəbi dilin digər üslublarından fərqli olaraq bədii dildə antonimlər üslubi cəhətdən daha geniş əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bədii dildə mütləq antonimlərlə yanaşı, üslubun tələbi ilə antonimlik hüququ qazanan üslubi antonimlər daha işləkdir. Təbii ki, sözlərin üslubi cəhətdən antonimlik təşkil etməsi, eyni zamanda onların çoxmənalılıq və məcazilik kimi keyfiyyətə malik olmasından irəli gəlir. A.M.Qurbanov antonimlərin üslubi əhəmiyyət daşıdığını qeyd edir və göstərir ki, «nitqdə antonimlərin üslubi rolu da böyükdür. Bunların vasitəsilə əşyanın, şəxsin, hadisənin və sairin müəyyən cəhətləri bir-biri ilə qarşılaşdırılır, bunun nəticəsində anlayış haqqında aydın, gözəl təsəvvür yaradılır. Eyni zamanda, bu qrup sözlər fikrin daha dəqiq və emosional ifadəsinə də xidmət edir» [62,349]. Məsələn, xoş–bəlalı, mehribanlıq–qaranlıq, dost–paxıl sözləri mütləq antonim deyildir. Lakin mətndə işlənmə yeri-

nə, üslubi məqamına görə bu sözlər antonim ola bilər. Bunu N.Xəzri poeziyasından gətirdiyimiz aşağıdakı bədii parçadan da aydın görə bilərik:

Arxa ol, *xoş* gündə, *bəlalı* gündə! [123, 40]
Gəldimi *mehribanlıq*,
Bəlkə gedir *qaranlıq*? [123, 182]
Elə ki, *dost*-taniş geyindi qara,
Dövrəndə irişən *paxıllar* ki var
Daha olmayacaq öləndən sonra [124, 85].

Nümunələrdən göründüyü kimi, sözün çoxmənalılığı onun müxtəlif sözlərlə antonim olmasına şərait yaradır, yəni çoxmənalı sözün bir neçə antonimi ola bilər. Eyni zamanda çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənalarının antonimləri özləri də öz aralarında sinonimlik yaradır:

Zəif bir səs dinirdi, - o *xəyaldı*, ya *gerçək*? [123, 182]
Həqiqət acıdır-fəqət dərmandır,
Yalan şirindir-sə-əfi ilandır [124, 96-100]
Bu bir *xəyal* idi, yoxsa *həqiqət*? [124, 103-106]
Bəli mən bilirəm şairlik nədir,
Kimi *doğru* yazır, kimisə *yalan* [124, 188]
Oyandım...

Ey *yuxu*,
Ey kabus çəkil !
Gördüyüm yaxşı ki, *həqiqət* deyil [123, 128]

Yuxarıdakı nümunələrdə həqiqət sözünün antonimi olan yalan-xəyal sözləri bir-biri ilə sinonimdir. Bu sözlərin doğru-gerçək antonimləri də sinonimdir. Çoxmənalı sözün bir neçə antonimi olur ki, bunlar da ayrılıqda bir-biri ilə sinonimdir. Deməli, bir sinonim cərgənin hər bir üzvü, başqa bir sinonim cərgənin hər bir üzvü ilə antonim münasibətdə ola bilər. Bu da bir daha göstərir ki, sinonimlər kimi antonimlər

də sözün semantikasısı ilə sıx surətdə bağlı olan leksik-üslubi kateqoriyadır.

Bədii ədəbiyyatda üslubun tələbi ilə məcazi mənalı antonimlər əmələ gəlir ki, bunlar da hər bir yazıçı və şairə hadisə və obrazlar arasındakı ziddiyyətləri fərqləndirmək, onları qarşılaşdırmaq imkanı verir. Nəticədə hətta nominativ mənasında antonim olmayan sözlər də antonim kimi işlənərək, güclü təsir bağışlayan təzad yaradır:

Varlılar keyf çəkir xanımnlarda,

Dilənçi çoxalır

səxavət gedir [124, 18].

Məzluma verdiyi əziyyət üçün

Zalıma məhkəmə qurular bir gün [124, 96]

Bəlkə Xeyirlə Şər birgə doğulub

Birisi işıqdır, birisi zülmət!

Dünyaya gəlsə də, ifritə kimi

Şər-mələk cildində görünər bəzən [124, 126-127]

Nümunə gətirdiyimiz bədii parçalarda şair iki təbəqəni – əzən və əzilənlər arasındakı fərqi vermək üçün varlı dilənçi; məzlum-zalım; xeyir-şər; ifritə-mələk kimi sözləri qarşılaşdırmaqla bir-biri ilə əks qütbə də duran hər bir təbəqənin özünə-məxsus, fərdi xüsusiyyətlərini fərqləndirərək müəyyənləşdirmişdir.

Bədii dildə müxtəlif köklü leksik vahidlərdən ibarət antonimlərlə yanaşı, qrammatik məzmunca əks mənalı şəkilçilər qəbul edən antonim səciyyəli sözlərdən də istifadə edilir.

Qeyd edək ki, eyniköklü sözlərin inkarlıq şəkilçisi qəbul etməsi nəticəsində yaranan əksmənalı sözlərin antonim olub-olmaması haqqında alimlər arasında fikir müxtəlifliyi vardır. Belə ki, bir qrup dilçilər – A. A. Reformatski [111,66], L. R. Zinder, T. V. Stroeva [102,356], M. D. Stepanova [114,229], Y. N. Qelıblu [98, 93-108], N. M. Şanskiy [118, 22], L. A. Vvedenskaya, Q. B. Dıbina, İ. İ. Şəboleva [92,52-53] qrammatik vasitələr-morfem və şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gələn əksmənalı sözləri antonim hesab

etdikləri halda, digər qrup dilçilər – L. A. Bulaxovski [91,44-45], E. M. Qalkina–Fedoruk [96,24] isə bu cür sözlərin antonimliyinə inanmır və antonimlik anlayışını yalnız ziddiyyətlər ifadə edən müxtəlif köklü sözlərlə bağlayırlar.

Azərbaycan dilçiliyində isə antonimlərin tədqiqi ilə məşğul olmuş alimlərdən R.C.Məhərrəmov, T.Ə.Əfəndiyeva, S.Ə.Cəfərov və H.Ə.Həsənov inkar şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən əmələ gələn antonimlər məsələsinə toxunmuşlar. Lakin bu haqda onların fikirləri müxtəlifdir. S.Ə.Cəfərov inkar şəkilçilər vasitəsilə eyni kökdən düzəlmiş sözləri antonim saymır və göstərir ki, «üslubi antonimlərin bir hissəsi şəkilçilər hesabına düzəlir. Bu morfoloji antonimlik üslubi, şərti səciyyə daşıyır və leksik vahid kimi lüğət tərkibində qeydə alınmır və sözün məzmununda müvəqqəti inkarlıq yaradır, üslubi səciyyə daşıyır, inkar şəkilçiləri düşən kimi sözdə inkarlıq da itir. Məsələn, yaz-yazma, gəl-gəlmə, duz-duzsuz və s.» [23,42]. H.Ə.Həsənov da eyni fikri təsdiqləyərək yazır: «Təsdiq və inkar formalarda işlənən eyniköklü sözlər arasında da ziddiyyət var, lakin həmin sözlər bir-biri ilə antonim olmur. Çünki inkar şəkilçili eyniköklü sözlə ifadə olunan əks mənə həmin sözün öz leksik mənası ilə deyil, ona əlavə edilən şəkilçi ilə bağlıdır. Şəkilçi sözün daxili mənasını nə dəyişir, nə də onda əks cəhətləri aşkara çıxara bilir. Müxtəlif köklülər mənənin müxtəlif əks tərəfli olduğunu meydana çıxarır. İnkə şəkilçiləri əlavə olunduğı sözu məzmunca inkə edir» [38, 80].

R.C.Məhərrəmov və T.Ə.Əfəndiyeva isə, əksinə, inkə şəkilçisi qəbul edib bir-birinə zidd mənələr ifadə edən sözləri şərti antonim kimi qəbul edirlər. Belə ki, R.C.Məhərrəmov qeyd edir: «Əgər eyni kök-söz qrammatik məzmunca əks semantikalı şəkilçilər [-lı və -sız, -ma, -mə inkə şəkilçisi] qəbul etdikdə əks və zidd mənəli leksik vahidlər yarada bilirsə müqayisə edək: ağıllı-ağılsız, güclü-gücsüz, yağlı-yağsız, getmək-getməmək, yağmaq yağmamaq və s. Deməli, bunları antonim hesab etmək olar. Adətən, antonimlərə müxtəlif köklü sözləri aid edirlər, lakin bəzi dilçilər inkə şəkilçiləri ilə düzə-

Bir damla
Olsam da
Ümman cahanda,
Analı uyudum,
 Anasız qalxdım
Aparıb özüylə
 qocalığını,
Gəncliyi qəlbimin özündə qalır [124, 211-224].

Gördüyümüz kimi, bu misallarda şair bədii kontrastın yaradılmasına yalnız müxtəlif köklü antonimlər vasitəsilə deyil, eyni zamanda grammatik məzmunca əks semantikalı şəkilçilərlə düzələn eyniköklü əks mənalı sözlərin iştirakı nəticəsində nail olmuşdur.

Bəzən şair təzad əsasında qurulmuş sabit söz birləşmələrindən, idiomatik frazeoloji tərkiblərdən yerli-yerində, geniş şəkildə istifadə etməklə fikri daha da obrazlı şəkildə ifadə edir. Bunu aşağıdakı şeir parçasında da görmək olar:

Həqiqətlə yanaşı
 səslənir ağ yalan da [123, 145]
Bura zülmət boğan, günəş doğandır [123, 152]
Ömrün ağ günündə, qara günündə,
O qara gözləri gözlərim yenə [123, 212]
Şair ürəyinin ədalət sözü,
Caladı işığa qara gündüzü [123, 232]
Ömürdən gün gedər,
 ömrə gün gələr,
Günlərin ağı var, qarası vardır [124, 16].
Məşhur olmaq təhlükədir,
Qara donda ağ ləkədir [124, 36].
O, susur göylərsə,
Gəlirdi dilə [124, 51]

Nümunələrdən bir daha məlum olur ki, bədii üslubda antonimlik münasibətləri təkcə nominativ-semantik mənada müxtəlif köklü sözlər arasında deyil, eyni zamanda söz və frazeoloji birləşmələr arasında da olur ki, bu da onların təhlili zamanı aşkara çıxır.

Məlum olduğu kimi, atalar sözləri və zərb-məsəllərin ifadəli, emosional-ekspressiv olmasına səbəb onların çoxunun antonimlər əsasında yaranmasıdır. Şair poeziyada bu və ya digər hadisəni, təsviri, qəhrəmanın keçirdiyi hissləri daha qabarıq şəkildə vermək üçün dərin mənalı hikmətli xalq ifadələrindən istifadə edir. Çünki hər hansı bir hadisəni, əşyanı müqayisə edib fərqləndirmək üçün antonimlər əsasında yaranan atalar sözləri və zərb-məsəllərin rolu danılmazdır. Buna Nəbi Xəzri yaradıcılığındakı bədii parçalar nümunə ola bilər:

Bu bir həqiqətdi düşüb dillərə:
İgid bir yol ölər, *qorxaq* min kərə [123, 90].
Sevgi həm *ölümdür*, həm *əbədiyyət!* [123, 107].
Axı kiçik olmaq kiçiklik deyil,
Böyüklük deyildir *böyük* olmaq da
Təkəbbür *zülmətdir*, *sadəlik* *çıraq*
Əsilzadəlikdir əsil sadəlik [123, 184].
Əgər *başqasına* sən quyu qazsan
Özün düşəcəksən *gec* ya *tez* ora! [123, 217]
Dərdlərin əlindən o, *dağa* çıxdı,
Dedilər: bəxtəvər *yaylağa* çıxdı [124, 53].
Zadəganlar harınlaşır,
Toxun acdan xəbəri yox,
görmüsənmi [124, 62]

Əvvəldə qeyd etmişdik ki, sənətkar üslubi məqsədə münasib olaraq mütləq antonimlərlə yanaşı, kontekstdaxili antonimlər, eyniköklü antonimlərdən istifadə edir ki, bu da ona müxtəlif üslubi məqsədlərə nail olmağa imkan verir.

Bədii dildə, əsasən də, poeziyada antonimlərin üslubi funksiyaları müxtəlif və rəngarəngdir:

1. Poetik dildə emosional-qiymətvericilik vasitəsi kimi istifadə edilən antonimlər təzadlı hadisələr ifadə etməklə oxucuda mənəvi və estetik fikir yaradır. Məsələn;

Bəzən yersiz düşdük haya, haraya,
Axı *pis* də gedir, *yaxşı* da qalmır.
Gənclik günahları yuyularsa da,
Qocalıq günahı yuyulan deyil [123,46-47]
Xəsis-səxavətdən,
Qəddar-ədalətdən,
Yaltaq-məharətdən

Danışan zaman

Vicdansız-vicdandan
İmansız-imandan
Amansız-amandan

Danışan zaman

Əxlaqsız-əxlaqdan,
Haqqı danan-haqdan,
Xalqı satan-xalqdan

Danışan zaman

Yalan-həqiqətdən,
Xain-sədaqətdən,
Qorxaq-cəsarətdən

Danışan zaman

Faciə içində sarsılar cahan! [123, 57]

Şair burada antonimlər vasitəsilə istər bizi əhatə edən obyektiv aləm, istərsə də insanın daxili aləminə xas olan mənəvi və estetik keyfiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətləri səciyyələndirmişdir.

2. Şair antonim sözlər vasitəsilə insanların real həyatda mənsub olduğu təbəqəni, onların cəmiyyətdə tutduğu ictimai vəziyyətini, mövqeyini təzadlı şəkildə oxucuya çatdırır:

– Dünyanın ən böyük *aqili* kimdir?
– Kim cavab vermirsə *cahil* sözünə! [123, 45]
Kişi dönüb *arvad* olur
Dişi dönüb *erkək* olur [123, 180].
Şairsə qəlbində illərin dərdi,
Şahın qəbri üstə fatihə verdi [123, 232].
Varlılar keyf çəkir xanımanlarda,
Dilənçi çoxalır,
səxavət gedir [124, 18].
Qeyrətsizə can əzizdir,
qeyrətliyə ana torpaq
Vəzifəsiz müdrikə də,
vəzifəli *nadana* da vətən oldu [124, 93].
Məzluma verdiyi əziyyət üçün
Zalıma məhkəmə qurular bir gün [124, 96]

3. Poeziyada təsvir olunan obrazın daxili aləminin açılması, qəhrəmanın mənəvi aləminin ziddiyyətli tərəflərinin açılıb göstərilməsi üçün antonimlərdən istifadə edilir. «Müəyyən şəraitdən asılı olaraq obrazın psixoloji vəziyyəti kəskin, gözlənilməz təzadlı bir şəkildə dəyişə bilər. Sürətlərin daxilində mövcud olan ziddiyyətləri aşkara çıxarmaqda, qabarıq verməkdə antonim sözlər yüksək üslubi effektivə malikdir» [103, 94].

Yaxşılara
mehribanam əzəldən,
Yaltaqlara,
paxıllara nifrətəm [124, 168].
Sən parlaq Günəşsən,
Mən solğun Ayam,
Ayam, yoxsa sönmüş
Bir çırağammı? [123, 202-203]
Sənsən dostum mənim,
düşmənim mənim,
İşığım da sənsən,
zülmətim də sən! [124, 202-203]

7. Eyni zamanda şeirdə təsvir zamanı təzadlı zaman, məkan və kəmiyyət anlayışları vermək üçün antonimlərdən istifadə olunur:

Gündüz şəkillərdə susanım mənim,
Gecə yuxularda danışanımsan
Ruhun gecə-gündüz hifz edir məni [123, 46]
Bayırda saxtadır...

Evdə soyuqdur... [123, 228]

Dəniz dalğalanar
Hər səhər-axşam,
Qarı əridikcə uca zirvənin [122, 59]
Axdı...kəndlər gördü *sağda, solda* o,
Tarlalar içdimi onun suyundan?! [122, 75]
İllər ötüb keçdi arzular təki,
İndi axşam-səhər axtar sən məni [122, 139]
Gör təbiət nə varlıdır,
Qızıl səpir sağa-sola [122, 157].
O, bir meyvəsidir bəxtəvər ömrün
Yatmayır nə gecə, nə gündüz səhər [119, 141]

8. Antonimlərdən ibarət olan başlıqlar diqqəti cəlb etməklə yanaşı, eyni zamanda şeir haqqında müəyyən təsəvvür yaratdığı üçün onlardan poeziyada da istifadə olunur. N.Xəzrinin şeirləri də belə başlıqlarla onun üslubunu fərdiləşdirir:

«Asiman altında, torpaq üstündə», «Uzun sözün qısa-sı», «Yalan və həqiqət», «Ad günü-fəryad günü», «Bir ömrün əvvəli, bir ömrün sonu», «Həm ölüm, həm əbədiyyət», «Sən məni öldürdün, məni diriltidin», «Gələrmə, gəlməzmi?», «Qoca və cavan», «Göylə yer arasında», «Kiçik və böyük», «Gəl-sən də, gəlməsən də», «Sualsız cavablar», «Şair və şah», «Uşaq...cavan...qoca...», «Qorxu və cəsarət», «Susmaq... danışmaq...», «Bir daş altdan, bir daş üstədən», «Xeyir və şər», «Sizə salam olsun, mənə əlvida», «Gün çıxıb...yağış yağır»,

«Hələlik və əlvida», «Yer də, göy də susur», «Təbəssüm və göz yaşları» və s.

9. Antonimlər bədii ədəbiyyatda, xüsusən şeirdə təzad yaratmaq üçün geniş işlədilir ki, bunun da əsasında antiteza yaranır. Antitezanın əsasını təzad təşkil etdiyi üçün burada təzadlı hadisələr qarşı-qarşıya qoyularaq tutuşdurulur. «Antonimlərdən düzələn antiteza bədii bir vasitə kimi hadisələr arasında əksmənalılıq və qarşılaşdırmanı qüvvətləndirir. İfadələr daha təsirli, məna daha dəqiq, nitq daha emosional olur» [38,86]. «Antonimlər vasitəsilə yaranan antiteza müxtəlif ziddiyyətli anlayışları bir-birindən fərqləndirməklə bərabər, üslubi effekt yaratmaq üçün də istifadə edilir. Ədəbiyyatşünaslıq və üslubiyyat kitablarında antiteza antonim sözlərdən, obrazlardan və situasiyalardan yaranan fiqur kimi müəyyənləşdirilir və hadisələri mahiyyətinə, dərəcəsinə, vəziyyətinə və keyfiyyətinə görə müqayisə edir, yaxud bir-birilə təzadlı şəkildə qarşılaşdırır» [27,106]. Antitezaya verilən şərhlərdən aydın olur ki, onlar antonimlərdən daha geniş anlayışa malikdir. Antiteza antonim sözlər əsasında yaransa da, onlar bir-birindən fərqlənir. Belə ki, antiteza obraz və hadisələrin müqayisəsində daha effektiv üsullardan olduğu üçün həm də bədii təsvir vasitəsidir.

Qədim yunan alimləri antitezanı qüvvətli bədii təsvir vasitəsi kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Onların fikrincə, antiteza ziddiyyətləri açmaqda ən təsirli yollardan biridir. T. Ə. Əfəndiyeva antonimlərdən bəhs edərkən yunan alimi Aristotelin fikrinə istinad etmişdir: «Bu cür təsvir əlverişlidir. Çünki ziddiyyətli qarşılaşdırmalar olduqca anlaşıqlıdır. Onlar yanaşı durduqda isə daha anlaşıqlı olur. Həm də ona görə ki, təsvirin bu üsulu sillogizmə bənzəyir: həqiqi sübut ziddiyyətlərin qarşılaşdırılmasıdır» [26,72].

Bədii söz sənətkarlarımız faktların, obraz və hadisələrin təsviri zamanı onların bir-birinə olan ziddiyyətli münasibətlərini və hərəkətlərini məhz antiteza vasitəsilə qarşılaşdırıb fərqləndirməklə qiymətləndirirlər. Bu cəhətdən poeziyada da antiteza ge-

niş istifadə olunan bədii təsvir vasitəsidir. Şeirdə işlənən antiteza təsvir olunan əşya və hadisələr arasındakı ziddiyyətləri müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirir:

Görüş gözləyirdim, hicrana döndü,
Mənim taleyimdən pozuldu bu gün [123, 204]
Ömrün ağ günündə, qara günündə,
O qara gözləri gözlərəm yenə [123, 212]
Sən parlaq Günəşsən,
Mən solğun Ayam,
Ayam, yoxsa sönmüş
Bir çırağammı? [124, 30]
Bir gözüm *ağladı,*
Bir gözüm *güldü,*
Hayıf, görmədim [124, 112].
Şəfəqlər ucadır,
kölgələr qısa,
Tabutum üstünə günəş əyilsin [124, 115]
Zülmət üfüqlərdə solğun bir işıq,
Təbiət göylərə ulduzlar düzür [124, 148].

Gördüyümüz kimi, yuxarıdakı nümunələrdə şair əşya və hadisələr arasındakı fərqli cəhətləri, özünün daxili aləmindəki ziddiyyətli hissləri məhz antiteza vasitəsilə yüksək ifadəli, qabarıq şəkildə verə bilmişdir. Buna görə də professor Y.Seyidov «Sözün qüdrəti» kitabında N.Xəzrinin dili haqqında yazır: «Onun şeirində söz düzümlü, çalın-çarpaz təzadlı kəlmə hörükləri – dilimizin ən zərif, sonsuz assosiativ imkanlar açan büllur qaynaqlarına, dərin poetik qatlarına bağlanması ilə gözəldir. Bu mənada Nəbi Xəzrinin poeziyası bizi həm də Azərbaycan dilinin ən təmiz, ən gözəl guşələrinə, dərinliyinə və ucalığına aparır. Söz düzümləri arasında güclü daxili təzad yaratmaq müəllifin başlıca ifadə üsullarındandır» [80, 246].

Beləliklə, apardığımız müşahidələrdən bir daha aydın olur ki, antiteza poetik dildə məna kəsb etməsi baxımından

rəngarəng və üslubi imkanları daha genişdir. Hətta poeziyada bütövlükdə antiteza üzərində qurulan şeirlərə də rast gəlinir. N.Xəzrinin «İstə», «Sən məni öldürdün, məni diriltidin», «Qoca və cavan», «Hanı?», «İkilikdə», «İllər və sahillər», «Kiçik və böyük» və s. adlı şeirləri buna misal ola bilər. Bütün bunlara əsasən deyə bilərik ki, antonimlər dildə leksik-semantik kateqoriya olmaqla yanaşı, eyni zamanda leksik-üslubi kateqoriyadır. Çünki antonimlərdən bədii dildə üslubi cəhətdən qüvvətli bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi geniş istifadə olunur.

III FƏSİL

NƏBİ XƏZRİ DİLİNİN FRAZEOLOGİYASI

Dildə dərin kök atmış frazeoloji ifadələr xalqın tarixi, iqtisadi, siyasi həyatı ilə sıx surətdə bağlı olub, qədim tarixə malikdir. «Təsadüfi deyildir ki, dilin ən qədim laylarına məxsus olub, müasir günümüzdə öz ilkin leksik mənasını itirmiş və ya ondan uzaqlaşmış, müəyyən morfoloji dəyişikliklərə uğramış hər hansı söz və ya ifadə bu gün məhz frazeoloji vahidin komponenti kimi «yaşayır», müstəqil söz kimi işlənməsə də, frazeoloji vahidin məhz sabitliyi gücünə dildə mühafizə olunub qala bilmişdir» [73,17]. İlk əvvəllər dildə mövcud olan, ümumişlək xarakter daşıyan sözlər sonralar danışıq prosesində bir-birinə yanaşıb bütöv tərkiblər yaratmış və bu tərkiblər getdikcə xalq tərəfindən bu şəkildə, bu formada işlənib eyni bir əşyanı, hadisəni, hal-vəziyyəti, hərəkəti ifadə etməyə başlamışdır. Bu xüsusiyyəti nəzərə alan S.Cəfərov yazır: «Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir-birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər sözü müstəqim mənada düşünmək olmur» [23, 99].

Frazeoloji ifadələr, əlbəttə, dildə birdən-birə yaranmamış, sabit söz birləşmələrinə çevrilənə kimi uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Frazeoloji ifadələr dildə tarixən yarandığına görə formalaşdığı dövrün qrammatik normaları ilə həmahəng olur və onların müasir dil qaydalarından fərqlənməsi qanunauyğundur. Bütün dünya dillərinə məxsus olan bir vəziyyət frazeoloji ifadələrlə xalq ruhunun, adət-ənənəsinin, xalq müdrikliyinin özünəməxsus olması, təkrar edilməzliyi ilə əlaqədardır. Buna görə də müəyyən bir fikrin, ideyanın ifadə forması ayrı-ayrı dillərdə bəzən eyni, bəzən isə fərqli ola bilər. Bu baxımdan müəyyən bir məfhumun eyni bir sözlə ifadə olunan qarşılığını əksər hallarda başqa dillərdə axtarmaq əbəsdir. Dilimizdə iş-

lənən «Nə diriyə hay verir, nə ölüyə pay» ifadəsinin rus dilində qarşılığı «ne rıba, ne məso»dur, yaxud «gah nala, gah da mıxa vuran» ifadəsi isə rus təfəkküründə «nə ətdir, nə balıq» sabit söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Bu bir daha göstərir ki, hər iki dildə müəyyən bir fikrin ifadə forması müxtəlif olsa da, ideya eynidir və bir vahid fikrin ifadəsinə tabe edilmişdir.

Frazeoloji ifadələr bədii dilin elə mühüm tərkib hissəsidir ki, onları tədqiq etmədən sənətkarın dil və üslubunu öyrənmək qeyri-mümkündür. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafını izləmək baxımından da şairin dilində dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən frazeoloji ifadələrin tədqiqi olduqca zəruridir.

Frazeoloji ifadələr hər bir dilin daxili qanunauyğunluğunu, gözəlliyini, rəngarəngliyini, ruhunu özündə əks etdirən milli leksik vahidlərdir. Hər bir xalqın dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin də lüğət tərkibi frazeologizmlərlə zəngindir. «Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, artımında böyük rol oynayır. Bu cəhət frazeologiya ilə leksikanın sıx əlaqəsini göstərir. Belə ifadələr daha çox milli səciyyəlidir. Hər dilin özünəməxsus milli ifadələri vardır. Frazeologizmlər «dilın xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir» [V.Q. Belinski]. Bunlarda xalqın ağıl və biliyi, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və ayrılığı, zəhmətkeşliyi və tənbəlliyi, mübarizəsi, bir sözlə hər şeyə qadir gücü əks olunmuşdur» [38, 208].

Fikrin obrazlı, konkret şəkildə ifadəsi üçün mövcud olan əsas vasitələrdən biri də frazeoloji birləşmələrdir. Hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, dildə geniş istifadə olunan frazeoloji birləşmələr dünya dilləri arasında özünün fonetik, leksik, morfoloji quruluşuna görə seçilən, milli koloritini özündə əks etdirən bir dil vahidi kimi daha maraqlıdır. P.Q. Pustovoyt yazır: «Ümumxalq dilinin leksik və frazeoloji zənginlikləri durğun vəziyyətdə qalmır, okeandakı dalğalar kimi, müəyyən qanunlar üzrə hərəkət və inkişaf

edir» [109,3]. Söz sənətimizin inkişafına, fikrin poetik ifadəsinə, onun obrazlılığına, zəngin mənə çalarlarına malik olmasını poeziyasının qanadlarında yaşadan, milli şairlərimizdən olan N.Xəzri də zəngin frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişdir. Əsrlər boyu şifahi və yazılı dildə işlənən bu ifadələr həmişə nitqin yığcam,obrazlı, sadə, təbii verilməsinə xidmət etmiş, şairin poeziyasında daha da yeni mənə çalarları kəsb etmiş, cilalanmış və səlisləşmişdir.Heç də təsadüfi deyil ki,dilçi alimlərimiz də frazeoloji birləşmələri «qanadlı sözlər» adlandırmışlar.

Frazeologiyanın əsas ruhunu xalq tərəfindən yaradılmış obrazlı ifadələr təşkil edir. Lakin frazeologiyanın əsas üslubi xüsusiyyətləri bədii əsərlərdə, poeziyada əşya və hadisələrin obrazlı, emosional ifadəsi zamanı meydana çıxır. Məzmun və formasına görə rəngarəng olan frazeoloji birləşmələrin dildə zənginliyi onların tədqiq dairəsini daha da genişləndirir.

Poetik dildə, xüsusən də poeziyada frazeoloji ifadələrdən daha çox istifadə olunur. Bu baxımdan N.Xəzri poeziyasının dilinə xüsusi bədii obrazlılıq, gözəllik gətirən frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətlərini,onların ədəbi-bədii dildə mövqeyini,yerini tədqiq edib aydınlaşdırmaq maraqlı olduğu qədər də vacibdir.

N.Xəzri poeziyasında olan mənalılıq, yığcamlıq,ifadəlilik feli frazeoloji birləşmələrdə daha gözəl öz əksini tapmışdır. Feli frazeoloji birləşmələr, əsasən, hal-vəziyyət mənasında olaraq cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir. Maraqlı cəhət burasındadır ki, sabit birləşmələrin ümumi mənasının formalaşmasında həmin birləşməni təşkil edən sözlər xüsusi rol oynayır. Bu birləşmələr cümlədə müəyyən obyekt tələb edir:

Açıram səhəri sönən bir şamla,
Schirli həb kimi qəm uduram mən [123, 114].

Bu nümunələrdə «səhəri açmaq»,«qəm udmaq» frazeoloji birləşmələrin obyektı «sönən bir şam», «schirli həb» ifa-

dələridir. «Sönən», «sehirli» təyin, «şam», «həb» sözləri isə cümlənin tamamlığıdır.

Onun şeirlərində Azərbaycan dilində müstəqil leksik mənası olan sözlərin iştirakı ilə formalaşmış bir sıra frazeoloji vahidlərə də təsadüf olunur:

Bu gün gözlərimə dəydi bir çiçək
Qopdu dodağımdan «gözəldir» sözü [123, 12].

Nümunələrdəki «gözlərimə dəydi – görünmək», «qopdu dodağımdan - söyləmək» birləşmələri dilimizdə müstəqil leksik mənası olan feli frazeoloji birləşmələrdir.

N.Xəzri poeziyasında bədii dilin daha obrazlı, daha yüksək səviyyəli alınmasına şərait yaradan feli frazeoloji birləşmələrə geniş yer verilmişdir. Aşağıdakı şeir parçasına diqqət yetirək:

*Qəribə duyğular doğurdu məndə
Tökdüm varaqlara fikirlərimi
Sırrımı dostuma açdım bir səhər
Eşqim torpaqlara qanla yazıldı
Fırlandı başıma dərə də, dağ da,
Tək mən döyülmədim, döyüldü sevgim,
Söyüldü, tapdandı, yellərə getdi,
Acısı aylara, illərə getdi
Sızladım ürəkdən mən yana-yana,
Tale imtahana çəkir inadla
Eşit ürəyimi, bəyzadə xanım,
Sənin taleyinə gəldi tufanlar
Sevincə şarikdi ahlar, amanlar
Ürək can atırkən ağ gündüzlərə
Tale kədər səpdi qara gözlərə
Çox vaxt sevinc yatır, kədər oyaqdır,
Bir ömür yol keçdim, qəlbə Pakizə,
Dedim ki, pak sevgi düşsün pak izə!
İstərdim səsimi qəlbin eşitsin [123, 104-105].*

Nümunələrdə duyğular doğdu, fikirləri varaqa tökmək, sirri dosta açmaq, eşqi torpaqlara qanla yazmaq, dağ, dərənin başa fırlanması, sevginin döyülməsi, yellərə getmək, acının aylara, illərə getməsi, yana-yana sızlamaq, talenin imtahana çəkməsi, ürəyi eşitmək, taleyə tufanların gəlməsi, ah, amanın sevincə şərək olması, ürəyin ağ gündüzlərə can atması, talenin qara gözlərə kədər səpməsi, sevincin yatması kədərin ayıq olması, qəlbə ömür yolu keçmək, pak sevginin pak izə düşməsi, qəlbin səsi eşitməsi və s. kimi feli frazeoloji birləşmələr həm ekspressiv xüsusiyyətlərinə, həm də üslubi məqamlarına görə şairin bədii dilinin zənginliyini və obrazlılığını təmin edən gözəl ifadə vasitələrindəndir. Nümunələrdəki sabit birləşmələrin bir qisminin I tərəfi işlənmə dairəsinə görə ayrı-ayrı söz qruplarına məxsus lüğət vahidlərindən ibarətdir. Buradakı müxtəlif leksik vahidlərin müxtəlif mənalı fellərlə birləşməsindən əmələ gəlmiş bu frazeologizmlər N.Xəzrinin dili, üslubu üçün daha maraqlı və səciyyəvidir.

Frazeologiyanın poeziyada linqvo-poetik təhlilindən danışarkən konkret olaraq 2 məsələni aydınlaşdırmaq istərdik:

1. Frazeoloji ifadələrdə məcazlar-poetik fiqurların (müqayisə, təşbeh, epitet, metafora, metonimiya, mübaliğə, inversiya, bədii sual, bədii nida) üslubi imkanları

2. Atalar sözü və zərb-məsəllərin frazeologiyaya münasibəti

Frazeologizmlər bədii ifadə və bədii təsvir vasitəsi kimi

Məcazlar obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Məcəzin yaranması ifadənin obrazlı olması zərurətilə bağlıdır. «Bədii dil də söz fikir ifadə etməklə kifayətlənmir, obyektiv varlığın obrazlı təsvirinə də xidmət edir» [26, 75]. S. Abdullayev də eyni fikri təsdiqləyərək yazır: «Poetik əsərdəki əlvanlıq, daxili hərəkət və hərəkət qüvvəsi də məhz söz rənglərin tez-tez dəyişməsindən, müxtəlif məna çalarlarının intensiv əvəzlənmələrindən hasilə gəlir» [2, 7].

Məcaz sözün semantikasi ilə sıx surətdə bağlı olan hadisədir. «Məcazlaşma hadisəsi çoxmənəlilik prinsipi əsasında yaranır və onun nəticəsi kimi meydana çıxır. Həmin keyfiyyətə malik olmaq isə sözdən ifadəli və təsviri vasitə kimi istifadə etməyə imkan yaradır» [112,36]. Bu da, hər şeydən əvvəl, sözlərin mətn daxilində öz nominativ mənələrindən uzaqlaşb kontekst daxilində yeni mənələr qazanaraq məcazlaşması nəticəsində baş verir.

Sözlərin məcazlaşması frazeoloji vahidlərin də yaranılmasında başlıca rol oynayır. Lakin frazeoloji vahidlər adi məcaz növlərindən xeyli fərqlənir. Məcaz növlərini istənilən vaxt yaratmaq olur. Frazeoloji vahidlər isə dildə, əsasən, sabit şəkildədir. Komponentlər məcazın bir və ya bir neçə növü əsasında sabitləşmişdir. Məcaz növləri burada canlı bədii lövhələr yaratmışdır. Belə sinkretik keyfiyyət fərqlərinə görə frazeologiyanın özünü də bədii təsvir vasitəsi hesab etmək lazımdır. Dilin məcazlar sistemi, adətən, bədii təsvir vasitələri hesab edilir.

Bədii ədəbiyyatda fikrini müxtəlif yollarla, müxtəlif ifadə vasitələri ilə verməyə çalışan N.Xəzri poeziyasında fikrin qüvvətli və emosional ifadəsi üçün frazeoloji ifadələrdən istifadə etmiş, çox vaxt öz əlavələri ilə onların ekspressivlik və təsirlilik əlamətini gücləndirmişdir. Bu ifadələrin fikrən təhlili oxucuda xalqın təfəkkür məhsuluna, onun qüdrətinə məhəbbət hissi oyadır.

Şairin əsərlərində ekspressivlik yaradan vasitələrdən biri də məcazlardır. Məcazlar dilimizin daxili gözəlliyinin, zənginliyinin, mənə rənglərinin aşkar edilməsində mühüm rol oynayır və hər bir bədii əsərin dəyərini, qiymətini artırır. Əlbəttə, sözün məcazlaşması müxtəlif mənə incəlikləri, çalarlıqları yaradır. «Məcazlar bədii dili obrazlı, poetik təsirə malik ifadələrlə zənginləşdirir, eyni zamanda ifadəliliyə, yığcamlılığa xidmət edir» [60,75].

Müqayisə, bənzətmə, epitet, alleqoriya, metonimiya, kinayə, mübaligə və s. məcaz növlərinə frazeoloji vahidlərdə

rast gəlmək olur. Buna görə də frazeoloji vahidləri bədii təsvir vasitəsi kimi məcaz növləri üzrə qruplaşdırmaq məqsədəmüvafiqdir.

Frazeoloji vahidlərdə poetik müqayisə daha çox iştirak edir. Poetik müqayisə dedikdə məcazın bənzətmə, müqayisə, istiarə, alleqoriya, təcəssüm və epitet kimi növləri nəzərdə tutulur. Komponentlərin təmsil etdiyi fikir, obyekt bir-biri ilə qarşılaşdırılır, adi şəraitdə nəzərə çarpmayan cəhətlər qabarıq şəkildə meydana çıxır, təsvir obyektinin səciyyəvi cəhətləri açılır, əyaniləşir, oxucunun gözləri qarşısında canlanır.

Təşbeh. Frazeoloji vahidlərin bir qrupu bənzətmə, yəni təşbeh olmuş, dildə tez-tez təkrar olunduğuna görə bir tərkib kimi get-gedə sabitləşmiş, semantik bütövlük yaranmış və frazeoloji vahidlər sırasına keçmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, bədii əsərdə çox istifadə edilən təsvir vasitələrindən biri də təşbehdir. Mənşəcə ərəb sözü olan təşbeh oxşatmaq, bənzətmək mənasını ifadə edir. Ona görə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında məcaz növlərindən biri kimi təşbeh sözünün əvəzinə bənzətmə termini də işlədilir.

Təşbeh məcazın sadə növlərindən biridir. Bədii ədəbiyyatda bir əşyanın və ya hadisənin müəyyən əlamətə görə özündən daha qüvvətli əşya və hadisəyə oxşadılmasına təşbeh, yaxud bənzətmə deyilir. Təşbehin əsasında müqayisə durur, bir əşya başqa bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Lakin bu əşyalar arasında ancaq bir və ya bir neçə oxşarlıq yaradılır.

Y. Stepanov müqayisənin əsasən iki növünü [fərdi və ümumişlək] göstərir: «Hər şeydən əvvəl, müqayisələr fərdi və haminin qəbul etdiyi sabit söz birləşməsi şəklində ola bilər. Birinci halda onların məqsədi əşyanı ən müxtəlif cəhətdən xarakterizə etməkdir, lakin bunlar daha çox əşyanın təkrar edilməz cəhətlərini əks etdirmək üçün işlənir... İkinci halda müqayisələr haminin qəbul etdiyi sabit söz birləşmələri olaraq, adətən, keyfiyyət dərəcəsini bildirir. Keyfiyyət özü isə ayrıca ifadə edilməlidir. Ona görə ki, fərdi müqayisələr əksər

hallarda iki hissədən ibarət olur:müqayisə olunan əşyaya işarə və onun nə ilə müqayisə olunmasının təsviri» [115,161].

«Təşbeh müəyyən əlamətlərinə görə epitetlərdən fərqlənir. Epitetlər bir sözə qüvvətləndirici başqa bir söz əlavə etmək yolu ilə düzəlsə, təşbeh iki əşya, yaxud hadisə arasında oxşar əlamət tapmaq yolu ilə yaranır. Təşbehin aşağıdakı tərkib hissələri – əlamətləri vardır:

1) Bənzəyən 2) Bənzədilən 3) Bənzətmə qoşması

4) Bənzətmə əlaməti

Hər bir tam təşbehi tərkib hissələrinə ayırdıqda dörd mühüm cəhət özünü göstərir: təşbehdə bənzəyən nədir; o, nəyə bənzədilir; bənzəyənlə bənzədilən arasındakı müştərək sifət nədir?; bənzətmə nəyin vasitəsilə ifadə olunur?» [75,152].

Təşbehin müvəffəqiyyətli olması üçün bənzətmə əlaməti [müştərək sifət] bənzəyənə nisbətən bənzədiləndə daha güclü, daha üstün olmalıdır:

İstəsən yuxuna *gələrəm* sənin,
gələrəm dəniz kimi.

Üzünə *incilər çilərəm* sənin,
çilərəm dəniz kimi.

Yoluna *şəfəqlər səpərəm* hərdən,
səpərəm dəniz kimi.

İstəsən üzündən *öpərəm* hərdən,
öpərəm dəniz kimi.

Adını *qəlbimin sahillərinə,*
yazaram dəniz kimi.

«Sevirəm» söyləsən bir axşam mənə,
Susaram dəniz kimi,

Susaram dəniz kimi [123, 50-52].

Nəbi Xəzrinin «Dəniz, göy, məhəbbət» şeirindən nümunə gətirdiyimiz bu poetik parçada şairin fikir və hissləri təşbeh, müqayisə və sintaktik təkrarlar vasitəsilə yüksək ifadəliliklə verilmişdir.

Ənənəvi müqayisə. Frazeoloji vahidlərin bir qrupu ənənəvi müqayisədir. Ənənəvi müqayisə çox vaxt «kimi» qoşması, bənzətmə və müqayisə bildirən «elə», «elə bil», «sanki» modal sözləri vasitəsilə formalaşır. «İsgəndər kimi sədd açmaq», «Mədaxili sel kimi axmaq», «İlan kimi qabıq qoymaq», «İt kimi peşman olmaq», «Şam kimi ərimək», «Fərhad kimi külüng çalmaq», «Aya, günə dönmək», «Ölüdən pis kökə düşmək» və s. ifadələr ənənəvi müqayisədir. Bu tipli nümunələrə biz N.Xəzrinin şeirlərində rast gəlirik:

Sanki günəş doğdu uzaq səhərdən
Elə bil gəlmişdi əfsanələrdən
Sanki o parlayan Dan ulduzuydu [123, 21].
Sanki göz yaşıdır axan ulduzlar
Sanki şillə kimi dəyir üzümə [123, 111].
Ömür tək beləcə *əriyir gecə* [123, 114].
Sısqə çay *tək* sən ümməna axar olsun [123, 163].
Dünyaya
Günəştək
nur yayan insan,
Vaxt olur
Üfüqdə
ulduz tək axır [123, 123].
Səhər əjdaha *tək* açıb ağzını
Axıb göz yaşı *tək* şəh kainatdan [123, 178].
Yuxu *tək* gəldi o, yuxu *tək* getdi [123, 176].
Mərdlərə *söykənər* Vətən dağ kimi [123, 90].
Elə *boşaldı* ki, sinəmdə *ürək*
İlham gəlməyəcək yenə *qonaqtək* [123, 132].

Metafora. Poetik müqayisənin bir növü də metaforadır. Bədii dildə çox yayılmış metafora köçürmək mənasını ifadə edir. Azərbaycan dilçiliyində bu anlayış istiarə sözü ilə ifadə olunur. Beləliklə, metafora və yaxud istiarə bir əşya

və hadisənin müəyyən əlamətinin başqa əşya, hadisə üzərinə köçürülməsi nəticəsində meydana gəlir:

*Alov hücum çəkdi insan ömrünə [123, 79]
Gecə keçir, yuxu qaçır, yatmıram [123, 81]
Onda de, ey gözəl, bu kuzə kimi,
Sındırdın eşqinlə vuran qəlbimi [123, 14]
Baxır minarələr qəmli sükutla [123, 111]
Nəsə yer söyləyir, göy pıçıldaıyır
Bir ulduz danışır, mənimlə ulduz [123, 114]
Qumral saçlarını
daradı kulək [123, 64]
Sirrini pıçıldar göy otlar mənə
Bəyaz kəfən biçər buludlar mənə [123, 167]
Sanki çiçək səpdi üzlərə odlar
Yuxudan gecənin özü oyandı
Alovlar çağladı, atəşlər axdı [123, 161]
Sən cahana soyuq qəlblə baxar olsan [123, 163]
Dağa duman çöküb, çən yeridikcə,
Gözünü açdıqca günəşli bahar [123, 160]
Bir sükut içində yatır bağça-bağ
Ürəyim eşidir, ürəyim duyur [123, 158].*

Misallardan görüldüyü kimi, metafora da müqayisə, oxşatma əsasında yaradılır. «Metaforada da müqayisə-bənzətmə vardır. Müqayisədə bənzədilən və bənzəyən obyektlərin hər ikisi adlandırılır. Metaforada isə bənzədilən olur, bənzətmə obyekti isə işlədilmir. Metafora, adətən, bir sözdən ibarət olur. Müqayisə isə ən azı iki söz, yaxud bir söz və bir qoşmadan ibarət olur» [6, 128]. Bundan başqa, metafora təşbehə nisbətən daha mürəkkəb məcaz növüdür. Metaforadakı mürəkkəbliyə isə ondakı mücərrədlikdən-qarşılaşdırılan əşyaların birinin iştirak etməməsindən yaranır. Başqa sözlə, metaforada qarşılaşdırılan əşyalardan biri faktik olaraq iştirak etmir,

hətta adı da çəkilmir, həmin əşya onun bir əlamətinin başqa əşyaya şamil edilməsi yolu ilə metaforada iştirak edir.

Metafora yolu ilə bir əşya üzərində müxtəlif əlamət və keyfiyyət köçürmək mümkün olduğundan məcazın bu növü şeirin emosional gücünün artmasında ciddi əhəmiyyət kəsb edir. «Metaforik söz və ifadələrin əsas bədii keyfiyyəti təsvirlə üzvi surətdə bağlılığında və təcəssüm etdirdiyi obrazlarla yaxınlığındadır» [42,101]. Bu cəhətdən də sənətkar poeziyada metaforadan daha çox istifadə etməyə çalışır. Hətta bəzən şair nəzərə çatdırmaq istədiyi bir fikirlə əlaqədar olaraq bir neçə metafora işlədərək, demək olar ki, metafora silsiləsi yaradır. Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, «frazeo-loji birləşmələrin ən mühüm xüsusiyyətləri ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıqdır» [57,69].

Metonimiya. Bədii dildə tez-tez rast gəlinən və danışığı, mənanı qüvvətləndirən, şirinləşdirən məcaz növlərindən biri də metonimiyadır. Yunanca metonomadro sözündən olan metonimiya «ad dəyişmə» mənasını bildirir. Metaforada bir-birinə bənzədilən hadisələr arasında bilavasitə real əlaqə olmadığı halda, metonimiyada bu bənzətmə bir-biri ilə əlaqədar olan hadisələr əsasında qurulur. Metonimik məcazda nəinki əşya, hətta anlayış da bütövlükdə dəyişir. «Metonimiya oxşar əşyaların və onların əlamətlərinin qarışdırılması nəticəsində əmələ gəlmiş, bir-biri ilə bu və ya digər xarici, yaxud daxili əlaqədə olan, bir-birindən fərqli əşyaların yaxınlaşması nəticəsində düzəlir. Metonimiyada məqsəd əşyaya, hadisəyə, hərəkətə ifadəlilik verməkdir. Metonimiyanın bu növündə subyekt buraxılır, onun yerinə obyekt işlənir» [6,134].

İdiomların əksəriyyəti, atalar sözləri və xalq məsəllərinin bir qismi metonimik səciyyə daşıyır. Burada ifadə olunan fikir, anlayış əslində olduğu kimi deyil, əvəz edilmiş, bədii don geydirilmiş şəkildədir.

Metonimik frazeoloji vahidlərdə poetik müqayisə elementlərinə də rast gəlmək olur. «Metonimiya da metafora kimi cürbəcür hadisələr, əşyalar arasındakı əlaqəni obrazlı şəkildə

kildə müqayisə edən insan təfəkkürünün məhsuludur» [88, 66]. Bir qədər örtülü şəkildə olsa da bənzətmə, təcəssüm və s. özünü göstərir. Bu da məcaz növlərinin bir-birinə göstərdiyi qarşılıqlı təsirlə bağlıdır.

Klassik və müasir ədəbiyyatımızın elə bir janrı yoxdur ki, orada metonimik frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmasın. O cümlədən N. Xəzrinin şeirlərində metonimiyanın gözəl nümunələrinə rast gəlinir:

Zəriflik sükutla danışan gözəl
Qışqıran sevgilər məyər sevgimi? [123, 32]
Pambıqla baş kəsənlərə rəhmət deyək?
O körpüdən qəhrəmanlıq keçsin gərək! [123, 33]
Əlində ölümün *sındı qanadı* [123, 79].
Arzular baharda, ömür qışdadır
Quru haray çəkər, yaş tökülərsə [123, 23].
Odlu köynək geyib eşq atəşindən [123, 29].
Lakin onu bir an görməyəndə mən,
Sönüb gözlərimdə qaralır cahan [123, 13].
Sənin yadımdamı, mən ki, bir zaman,
Vermişdim sevgimi sənə ərməğan [123, 14].
Üzeyirin üzündən sis-duman keçir [123, 111].
Adını qəlbimin sahillərinə
yazaram dəniz kimi [123, 50].
O, min-min *ürəyə körpülər atdı* [123, 64].
Qara ürəklərdən qorxun, durnalar! [123, 109]
Dağların zirvəsi *ağa bürünür* [123, 88].
Çəkin Qarabağdan *qara əlləri*! [123, 89].

Mübaligə və litota. Frazeoloji vahidlərin məzmununda mübaligə xüsusi yer tutur. Mübaligə bu və ya digər predmetin, hadisənin əlamətlərini olduğundan müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə artıq göstərir. Dilçilikdə buna hiperbola da deyilir. Dilimizə başqa dillərdən keçən mübaligə və hiperbola terminlərindən mübaligə daha geniş yayıldığından şişirtmə, üs-

Dostlar bizə
Qılinc çəksə
 lal sükutuyla [123, 149]
Sevgi bir kiçicik
Qəlbə sığsa da [123, 150]
Bəlkə də saralmış, solmuş bir dağam [123, 125]
Sızdı ürəyimdən söz damla-damla
Bir ovuc görünür bağlar uzaqdan
Dağ boyda palıdlar qara xal olur [123, 122].
Bir çaya döndüm ki, sısqaxıram [123, 44].
Kobud bir ovuca sıxışan əllər [123, 42]
Enir ayağına parlaq ulduzlar [123, 38].

Nümunələrdə verilmiş planetlərdən özünün böyüklüyü ilə seçilən ulduz «sanki göz yaşdır axan ulduzlar» ifadəsində özündən qat-qat kiçildilmişdir. Dağ, adətən, ucalıq, əzəmilik, əlçatmazlıq simvoludur. «Bəlkə də saralmış, solmuş bir dağam» ifadəsində isə lirik qəhrəmanın özünün sanki təbiətin ona göstərdiyi təsirdən zəifləmiş, saralıb-solmuş bir dağla müqayisəsi, digər misralarda ucsuz-bucaqsız bağların bir ovuc böyüklüyündə görünməsi, kükrəyib-çağlayan bir çayın sısqaxması, bir ovuca sığmayan əllərin sığışdırılması, həmişə ənginliklərdə olan ulduzların kiçildilib bir ayağın altına endirilməsi kimi ifadələr litotanın parlaq nümunələrindəndir.

Kinayə. Hər hansı bir frazeoloji vahidi bədii ədəbiyyatda həm əsl mənasında, həm də kinayəli şəkildə işlətmək mümkündür. «Kinayə incə, gizli gülüş deməkdir. Kinayə məntiqi ziddiyyətlərdən, kontrastlardan istifadədə yaranır. Hər hansı bir mənfi hadisəyə, yaxud tipə ona yaraşmayan, zidd olan keyfiyyətləri vermək kinayə doğurur. Kinayə ilk baxışda nəzərə çarpmayan, lakin ən kəskin, öldürücü, ifşaedici bir silahdır» [64, 83]. «Kinayə üçün xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, fikrin ifadə tərzinin onun məzmununa, daxili mənasına qarşı qoyulur. İfadəyə, danışığa emosional təsir göstərir. Bu təsir

gücü nəticəsində kinayə olunan mənfi tip demək olar ki, sarılır» [6,156].

Kinayə xarakteri daşıyan ifadə üçün həyəcan, yüksək ton, hiddət deyil, sakitlik əsas şərtidir. Sakit, adi şəkildə deyilməmiş sözlər daha dərin və ciddi məna kəsb edir.

Qeyd edək ki, ifadəyə kinayə çaları verən həm də intonasıyadır. Lakin kinayə çaları ilə birlikdə sabitləşən–məzmununu kinayə çaları təşkil edən frazeoloji vahidlər də vardır. Bunlar müstəqim mənada işlənir. N.Xəzri yaradıcılığında kinayəli frazeoloji birləşmələrin özünəməxsus, rəngarəng çaları diqqəti xüsusilə cəlb edir:

Köhnə dəblər itib gedir
Şair olmaq qəbahətdir
Şöhrət indi var-dövlətdir
Bu şöhrətdən nə umarsan?
Hər gün dondan-dona girən
Həqiqətdən nə umarsan? [123, 196]
Ürəyin doludur - bu meyar deyil,
Ciblərin boşdursa - bax bu meyardır! [123, 39]
Bura humanitar yardım gələndə,
Bizim «humanistlər» yarı bölürlər [123, 94].

Bədii sual. Frazeoloji vahidlərin tərkibində özünü göstərən poetik keyfiyyətlərdən biri də bədii sualdır. Belə vahidlərdə heyranət, təəccüb hissi üstündür.

Bədii sual mahiyyət etibarilə qrammatik sualdan fərqlənir. Belə ki, sualdan nitqdə, adətən, hər hansı bir hadisə, vəziyyət, əhvali-ruhiyyə haqqında müəyyən məlumat öyrənmək məqsədilə istifadə olunur. Lakin bədii sual heç bir şey öyrənmək, məlum olmayanı soruşmaq məqsədi güdmür, əksinə, söz sənətkarına məlum olan bu və ya başqa hadisə ilə əlaqədar fikir təsdiq edilir. Mahiyyəti, meydanagəlmə səbəbi məlum olan bir hadisəni, vəziyyəti, əhvali-ruhiyyəni poetik sual şəklində ifadə etmək onun emosional təsirini daha da qüvvətləndirir.

Sənətkar bədii sualın köməyi ilə güclü emosiya yaratmağın, şeirin bədii təsirini artırmağın mümkün olduğunu nəzərə alaraq, hətta bu və ya digər fikri bütövlükdə sual əsasında verməyə cəhd edir:

Qışqıran sevgilər məyər sevgimi? [123, 32]
Zər saçaqılı tər güllərə səcdə qılaq?
Torpaqlara qara çöksə zülmət deyək?
Pambıqla baş kəsənlərə rəhmət deyək?
Ümid şəmi parlayanda günəş sayaq? [123, 38]
Meşə pıçıldayır, bulaq danışır? [123, 62]
Ümidlər xəyalə dönəndə qaldı?
Eşqim bir ürəkdə sönəndə qaldı?
Ömrü dara çəkmək kəməndə qaldı?
Bəlkə bu günün də dünəndə qaldı? [123, 74]
Bəlkə sən beləcə arzuna yetdin? [123, 108]
Bəlkə bir üsütmə düşdü canına?... [123, 124]
Elə ehtiyac da mənimlə gəlib? [123, 119]
Çaylar xəyal olub,
hara axdılar? [123, 130]
Könlümü yandırır-yaxırsan, maral? [123, 131]

Ümumiyyətlə, sualda xüsusi intonasiya, vurğu mövcuddur. Odur ki, poeziyada ekspressivliyi artırmaq, fikri daha canlı ifadə etmək üçün bədii sualdan geniş istifadə olunur. Nəbi Xəzrinin üslubu üçün də bu səciyyəvidir, məhz belə bədii suallarla şair öz fikirlərini vurğulaya bilmişdir.

İnversiya. Bədii ədəbiyyatda çox işlənən ifadə vasitələrindən biri də inversiyadır. Nitqin, ifadənin bədii təsirini artırmaq məqsədilə sözlərin qrammatik ardıcılığının qəsdən pozulması inversiya yaradır. Frazеoloji vahidlərdə mübtədə ilə xəbərin, xəbərlə tamamlığın inversiyasına rast gəlirik. Yəni bir qayda olaraq, dilimizdə xəbər cümlənin axırında işlənir, tamamlıq mübtədadan sonra gəlir. Sözlərin belə müəyyən sırasının pozulması qrammatikanın tələbi baxımından nöqsan

sayılmasına baxmayaraq, şair inversiya əsasında sabitləşmə-yən frazeoloji vahidləri şeirin tələbinə uyğunlaşdırır. Daha doğrusu, komponentlərin yerini şeirin vəzn və qafiyəsinin tələbinə görə dəyişir. Bu cür yerdəyişmə komponentlər arasındakı məna sabitliyini pozmur. Əksinə, şair, sənətkar şeirdə mübtəda ilə xəbəri, xəbərlə tamamlığı qrammatikanın tələb etdiyi kimi işlətsə, bəlkə də şeirdəki ifadənin gözəlliyi itər, estetik təsiri azalar. Şeirdə inversiya poetik ifadə vasitələrinəndir. N.Xəzrinin poeziya dilində güclü inversiya vasitələrinə tez-tez rast gəlinir:

İlahi səs gəlir qədim Gəncədən,
Odlu köynək geyib eşq atəşindən
Ney tək ürək yaxır nalələr ilə
Qana susadıqca əli-qanlılar,
Onun harayından titrəyir cahan
Mən göydə tuturam tənə daşını,
Deyir: - Yara dəydi vətən köksünə,
Birdən üşütmələr gəzdi canımda,
Hətta yaddan çıxdı, öz adım, Allah! [123, 29-30]
Əzəl başdan açarıdır sirlərin,
Öz gücünü ürəklərdən alar söz
Müşkül olan dərdə çarə qılar söz
Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahan da insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı,
Əlli ilin hörmətindən salar söz.
Çalış, Nəbi, gecə-gündüz yarat sən,
Bəd sözləri öz sinəndən yar, at, sən.
İnci seçib, dürr toplayıb yaratsan,
Səndən eldə bir nişanə qalar söz [123, 11].

N. Xəzrinin «Bu gecə» şeirindən gətirdiyimiz nümunədə qrammatikanın tələbi baxımından birinci misrada «Qədim Gəncədən ilahi səs gəlir», ikinci misrada «Eşq atəşindən odlu

köynək geyib», üçüncü misrada «Nalələrilə ney tək ürək yaxır», dördüncü misrada «Əli-qanlılar qana susadıqca», beşinci misrada «Cahan onun harayından titrəyir», altıncı misrada «Mən tənə daşını göydə tuturam», yeddinci misrada «Vətən köksünə yara dəydi», səkkizinci misrada «Birdən canımda üşütmələr gəzdi», doqquzuncu misrada «Allah, öz adım hətta yaddan çıxdı», eləcə də «Söz» şeirindən gətirdiyimiz nümunədə birinci misrada «Əzəl başdan sirlərin açarıdır», ikinci misrada «Söz öz gücünü ürəklərdən alar», üçüncü misrada «Söz müşkül olan dərdə çarə qılar», dördüncü misrada «Bu cahanda söz insanı ucaldar», beşinci misrada «Bu cahan da insanı əzizləyər», altı-yeddinci misralarda «Vaxt olar ki, söz bircə anda insanı əlli ilin hörmətindən salar», səkkizinci misrada «Nəbi, sən çalış, gecə-gündüz yarat», doqquzuncu misrada «Sən bəd sözləri öz sinəndən yar, at», on-on birinci misralarda «İnci seçib, dürr toplayıb yaratsan, söz səndən eldə bir nişanə qalar» formasında olmalıdır. Lakin göründüyü kimi, şair bu misralarda komponentlərin yerini şeirin vəzn və qafiyəsinin tələbinə görə dəyişməklə gözəl inversiya nümunələri yaratmışdır. Nəbi Xəzrinin poeziyasında sintaktik səviyyədə – cümlə üzvlərinin bu cür yerdəyişməsi onun əsərlərinə xüsusi çalarlar gətirməklə yanaşı, fikrinin də oxuculara daha qabarıq çatmasına kömək etmişdir.

Bədii ifadə və təsvir vasitələrinin – məcazların bədii üslubdakı rolu çox mühümdür, onlarsız bədii üslubu təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz məcazlar vasitəsilə ədəbi-bədii dildə bədii ifadələr yaradılır, adi sözlərə qeyri-adi mənalar verilir və nəticədə, ədəbi dil zənginləşir, ifadə imkanları genişlənir, səlisləşir. Bütün bu keyfiyyətlərə əsaslanaraq, deyə bilərik ki, Nəbi Xəzri dildə olan söz və ifadələrə yeni məna incəlikləri verərək onları öz məqsədinə uyğun işlətməklə, fikrini oxuculara çatdırmaqla yanaşı, həm də sözlərin məna çalarlıqlarını artırmışdır.

Atalar sözü və zərb-məsəllərin frazeologiyaya münasibəti

«Məlum olduğu kimi, «frazeologiya» anlayışı olduqca genişdir;buraya yalnız mənası komponentlərinin mənasından asılı olmayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, başqa sabit birləşmələr də: atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, qanadlı sözlər, peşə ifadələri, klassik poeziyada rast gəldiyimiz çoxişlənən formul şəklinə düşmüş spesifik ənənəvi ifadələr və s. daxildir» [18,17].

«Obrazlı fikrin ilk yaradıcısı xalq, ilk beşiyi onun şifahi yaradıcılığıdır. Bütün qüdrətli söz ustaları həmişə bu müqəddəs sənət məbədinə söykənmiş bu tükənməz qaynar söz çeşməsindən faydalanmışlar» [21,165].

Hər bir sənətkar kimi N.Xəzri də ümumxalq dilinə, folklorumuza dərinləndən bələd idi. Çünki hər iki mənbə yaradıcı insan üçün əsas mənbə, əvəzəlməz söz xəzinəsidir. «Yazıçı nə dərəcədə istedadlı olursa olsun, onun yardıcılığı, cıladığı və beləliklə meydana çıxartdığı poetik incilər yenə də xalq dili, xalq təfəkkürü sayəsində mümkün olur» [1,131]. «Sənətkarın ustalığı da məhz belə bir mənbədən necə istifadə etməsi, ümumxalq dili ifadələrini bədii əsərin dilində işlədə bilmə bacarığı ilə ölçülür. Çünki ümumxalq dili elə tükənməz imkanlara malikdir ki, onu heç bir fərdi yaradıcılıq məhsulu əvəz edə bilməz» [56,157].

Frazeoloji vahidlərin bir qismini xalq, bir qismini isə yazıçılar, şairlər yaradırlar. Atalar sözləri, xalq məsəlləri xalq yaradıcılığının, aforizm, hikmətli sözlər isə sənətkar yaradıcılığının məhsuludur.

Bədii ədəbiyyatda frazeoloji vahidlərin bütün növlərindən istifadə olunur. Bu vahidlər içərisində atalar sözləri, xalq məsəlləri və hikmətli sözlər başlıca yeri tutur.

Məlumdur ki, «yazıçının yaradıcılığı, müəlliflik şəxsiyyəti, qəhrəmanları, mövzusu, əsərdə irəli sürdüyü fikirlər onun dilində cəmləşdirilir. Dil bədii əsərlərə ancaq sözlərin öz yeri-

nə görə düzgün işlədilməsi nöqtəyi-nəzərindən bağlı olmur. Dilin ixtiyarında olan ifadə vasitələri öz daxili xüsusiyyətləri ilə daha mühüm rol oynayır. Q.O.Vinokurun fikrincə, dilin də bədii əsər kimi daxili forması vardır – özündə bəzi məzmunlu keyfiyyətlər saxlayır» [6, 140].

Bu cəhətdən frazeoloji vahidlər çox səciyyəvidir. Atalar sözləri, xalq məsəlləri və hikmətli sözlər öz daxili məziyyətlərinə görə bədii ədəbiyyatla bağlıdır. Buna görə də «Atalar sözü və zərb-məsəllərin frazeologiyaya münasibəti» mövzusunda danışarkən əsas diqqət atalar sözləri, xalq məsəlləri və hikmətli sözlərin daxili xüsusiyyətlərinə yönəldilir. Atalar sözləri, xalq məsəllərinin əsl yaradıcısı xalqdır. Burada xalqın həyat tərzini, məişətini, adət və ənənəsini təmsil edən epizodlar əks olunmuşdur. Xalq öz ağıllı və müdrik sözlərinin məna dərinliyinə fikir veridiyi kimi, ifadə formasını da gözəlləşdirmişdir.

Atalar sözləri, xalq məsəllərinin tərkibini təşkil edən səslərin yaratdığı ahəngdarlıq, melodiya, daxili qafiyyə və s. dinləyiciyə, oxucuya ləzzət verir, onun estetik zövqünü oxşayır. Bu poetik keyfiyyətlər bədii şeirin əsas tələbləri, ümumi ahəngi ilə birləşərkən daha təsirli olur.

Həmcə kiçik, mənaca dərin və təsirli olan atalar sözü və məsəllər müəyyən ibrətamiz fikirləri qısa, lakonik və obrazlı şəkildə ifadə edir. «Məsəllər və atalar sözləri mükəmməl bədii poetik nümunələr kimi məişət və cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrini əhatə edərək eyibləri açır, yaraları neşətləyir... Cəmi bir neçə sözdən, bir cümlədən ibarət olan atalar sözü və ya məsəl yazılı ədəbiyyatın böyük həcmli əsərlərinin siqlətini özündə təcəssüm etdirir» [36, 11].

N.Xəzri öz yaradıcılığında fikri daha təbii, canlı, təsirli, emosional, rəngarəng nəzərə çatdırmaq üçün ümumxalq dilindən, onun folklorundan, xalqımızın əsrlər boyu sınıanmış həyat təcrübəsinin dildə təsdiqlənmiş, sabitləşmiş müdrik atalar sözləri və məsəllərin üslubi imkanlarından ustalıqla istifadə etmişdir. Eyni zamanda şair həm atalar sözləri və məsəllərə heç bir dəyişiklik etmədən canlı xalq danışığı dilində oldu-

ğ u kimi, həm də onlara konkret olaraq bədii üslubun tələbi ilə müəyyən dəyişikliklər edərək öz poeziyasında işlətmişdir. Belə ki, şair əsərlərində «Hayla gələn vayla getdi» [123,92]; «Zahirə aldanma baxıb uzaqdan» [123,12]; «Ağıl yaşda deyil, ağıl başdadır» [123,23]; «Əgər başqasına sən quyu qazsan, Özün düşəcəksən gec ya tez ora» [123,217]; «Bil iki gül ilə olmayır bahar!» [123,234]; «Toxun acdan xəbəri yox» [124, 62]; «Sözü deməmişdən-söz sənin qulun, Elə ki, söylədin—özün qul oldun [124,97]; «İgid bir yol ölər, qorxaq min kərə» [123, 90]; «Ulu sözünə baxmayan, Qalar ulaya-ulaya» [124, 91] və s. kimi dərin mənalı müdrik xalq ifadələrinə, kəlamlarına heç bir dəyişiklik etmədən işlətmişdir.

Xalq təfəkkürünün dərinliyini qeyri-adi bir təamlıqla ifadə edən atalar sözlərini misralara bölüb onlarda qafiyyə, rədif axtarmaq heç də düzgün deyil, çünki onsuz da onlar simmetrik və ritmikdir. «Qanadlı söz», «ipə-sapa düzülməmiş incilər», «dilin gülzarı» kimi adlar verilən, az sözlə geniş mənalara ifadə edən bu xalq ifadələri təkcə dilin gözəlliyinə xidmət etmir. Bir dili öyrənərkən o dildəki idiomlarla, frazeoloji ifadələrlə yanaşı, o dilin canlı pəremik vahidlərini də bilmək vacibdir. Mərhum dilçi alim S.Əlizadə elm aləminə bəlli etdiyi «Oğuznamə» abidəsinə yazdığı «Müdrikliyin sönməz işığı» adlı ön sözündə doğru,düzgün olaraq yazmışdır:«Atalar sözləri bugünkü oxucuya nə verir, hər bir pəremik vahidin ən qiymətli cəhəti nədədir: yığcamlığında mı, nəsihətamiz ruhunda,obrazlılığında, ahəngində mi və ya dərin ictimai-fəlsəfi məzmununda mı? Əlbəttə, bu xüsusiyyətlərin ideal vəhdətində!

Hətta biz atalar sözlərinə su,çörək,udduğumuz havatək o qədər vərdiş etmişik ki, az qala onları adiləşdirmişik: gündəlik məişət nitqimizdə də, elmi tədqiqatlarda da. Bu əsl möcüzədir ki, «atasız-anasız» doğulan hər bir pəremik vahid uzun məsafələr, dolambac yollar keçib, əcdadlarımızın canlı səsinə, nəfəsinə, gah nikbin, gah bədbin əhval-ruhiyyəsini, təcrübədən çıxmış öyüd-nəsihətini, müzəffər dərrakəsini tarixin qaranlıq girdabından çıxarıb bizə çatdırır. Doğrudan da, ata-

lar sözü bütün sözlərdən uludur, cümlə miqyaslı, traktat siq-lətli sözdür; hər bir atalar sözündə bir kitablıq fikir, məlumat xəzinəsi vardır.

Düzlüyü, sərrastlığı, aydınlığı, emosionallığı, lakonizmi və bədii təsir gücü ilə atalar sözünə bərabər tutulası söz hanı?! Min illik zülmətin söndürə bilmədiyi bu idrak qığılcımları hər kəsin yaddaşında həmişə günəş qədər hərarətli, su kimi hə-yatidir.

Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hifz eləyən atalar sözü sıxılmış yaydır: onun əsl enerjisi, təsir qüvvəsi nitq məqamında, konkret zaman, şərait daxilində bilinir. Bu halda hər bir pəremik vahid əyrini doğ- rayan qılınca, zülməti dağıdan işığa, yaxud dərdlərə şəfa ve- rən məlhəmə çevrilir» [77,10-11].

Bəzən sənətkar bu hikmətamiz ifadələri işlədərkən on- ların xalq dilindən alındığını nəzərə çatdırmaq məqsədi ilə misranın əvvəlində və ya sonunda «söz var», «deyirlər», «de- dilər», «deyiblər» və s. söz və ifadələrlə atalar sözü və məsəl- lərin mənbəyini göstərmişdir. Məsələn; «Söz var ki, namusu itə at, yeməz!» [123,90]; «Deyirlər göz görür, könül də sevir» [123,206]; «Söz var, gözəl doğma, ay anam məni, Ay anam gözəl doğ, mənim bəxtimi» [124,134]; «Deyiblər duz gərək dadınca olsun!» [124,64]; «Artar küsəyənin Payı, - deyirlər» [123,238]; «Dərdlərin əlindən o, dağa çıxdı, Dedilər: bəx- təvər yaylağa çıxdı» [124,53] və s.

Mənzum atalar sözləri və xalq məsəlləri epik və drama- tik əsərlərdə işlənməklə yanaşı, poeziya dilində də işlədilir. Frazoloji vahidin tərkibindəki vəzn bu zaman şeirə xüsusi ritm və ahəngdarlıq verir. Lakin frazeoloji vahid burada da əsasən öz mənzumluğunu saxlayır. Onu da qeyd edək ki, ata- lar sözləri və zərb-məsəllərdə bütövün məna vahidliyi və bu mənanın ümumiləşdirilmiş xarakteri ümumi şəxslə cümlə for- masında ifadə edilir. Nə əkərsən, onu biçərsən; İşləməyən dişləməz; Cücəni payızda sayarlar. Bu baxımdan N.Xəzri əsər- lərində yerli-yerində işlənmiş atalar sözləri, hikmətli sözlər

fikri obrazlı, ifadəli, aydın, səlis ifadə etməklə, eyni zamanda müəyyən üslubi məqsədə xidmət edir. Buna görə də atalar sözü və hikmətli ifadələrin poeziyada işlənməsi müxtəlif məqsədlər daşdığı kimi olduqca rəngarəng üslubi effekt yaradır. Hikmətli xalq ifadələri şeirdə öyüd, nəsihət vermək məqsədi ilə işlədilir:

Hər kəlməsi öz yerində deyilsə,
Qılınclardan daha kəskin olar söz [123, 11].
Elə bil söylədi yenidən bu an:
«Zahirə aldanma baxıb uzaqdan» [123, 12].
Ağıl yaşda deyil, ağıl başdadır,
Namərd eləməyin qovaraq mərdi [123, 23].
Sözü deməmişdən-söz sənin qulun,
Elə ki, söylədin-özün qul oldun [124, 97].
İki şey məhv edir mütləq hər kəsi,
Yoxsulluq qorxusu, mənəb həvəsi [124, 99].
Ulu sözünə baxmayan,
Qalar ulaya-ulaya [124, 91].
Əgər başqasına sən quyu qazsan
Özün düşəcəksən gec ya tez ora! [123, 217]

Sadə, qısa, yığcam yazmaq tələbi, ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırmaq arzusu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmək zərurətini doğurur. Burada, xüsusən atalar sözü və xalq məsəllərinin rolu misilsizdir. Çünki onlar xalqın müdrikliyini, xalq zəka və düşüncəsini, xalqın həyat təcrübələrinin nəticələrini özündə əks etdirir, bunlar xalqın dünyagörüşünün, onun əməli həyat fəlsəfəsinin xülasəsi, qısa və dolğun, yığcam və mənalı şəkildə, aforizmlər halında ifadəsidir. Şairin ayrı-ayrı şeirlərindən gətirdiyimiz nümunələr bunu bir daha sübut edir. N.Xəzri şeirlərində anlaşılmaz, qəliz sözlərə çox yer verməmiş, onların əvəzinə canlı həyat ifadələri işlətməmiş, ədəbiyyata, bədii dilə xalq dilinin obrazlılığını, onun ahəngdarlığını gətirmişdir.

N. Xəzrinin yaradıcılığına xas olan üslubi xüsusiyyətlərdən biri də onun obrazın xarakterini, təbiətini, daxili aləmini atalar sözü və məsəllər vasitəsilə daha dəqiq qiymətləndirərək sərrast ifadə etməsidir. Çünki poeziyada məhz bu hikmətli ifadələr vasitəsilə obrazın mənəvi aləmi, əxlaqi keyfiyyətləri qısa, lakonik və obrazlı şəkildə oxucuya çatdırılır. «Torpağa sancılan qılınç» dramatik poemasında Dədə Qorqud ayrı-ayrı personajlar haqqında deyir: «Qara fikir bəllidir ki, Qaranlıqda ayaq tutar» [121,127], «Nə vaxtdır düşmənlik, mən də, Qazan da, Qaynamaz iki baş bircə qazanda» [121,130], «İnsanlar kor olur gözü qızanda; Belə günə qaldı bizim Qazan da» [121,133], «Od tütülü, köz dumanlı; Kabab qanlı, igid canlı» [121,135], «Gəlinlər evləri ayıran deyil; Gəlinlər elləri qovuşdurandır» [121,160], «Ara xəlvət oldu-tülkü bəy oldu» [121,180], «Zərgərəm - verərəm mən zərə qiymət!» [121, 192] və s.

Qeyd edək ki, N.Xəzri yaradıcılığında bu cür hikmətli sözlərə təkcə «Torpağa sancılan qılınç» dramatik poemasında deyil, onun əsərlərinin əksəriyyətində rast gəlinir. Sənətkar atalar sözləri və hikmətli sözləri heç də söz xatirinə deyil, onları işlənmə məqamına, hadisələrin tələbinə uyğun olaraq işlədir.

Dilimizin incəliklərinə dərinləndirən bələd olan şair bəzi atalar sözləri və məsəllərə özünəməxsus yaradıcı şəkildə yanaşaraq, onların məzmununu saxlamaqla, yalnız quruluşunda cüzi dəyişikliklər etmişdir. Üslubi məqsədlə atalar sözləri və məsəllər üzərində dəyişikliklər aparan sənətkar bu yolla bir daha əsərlərinin dilini canlı, obrazlı və emosional edir. Belə ki, ümumxalq dilində işlənən «Hər sözün bir məqamı var» [7,127], «Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar» [7,211], «Söz - var gələr keçər, söz var dələr keçər», «Sözü yerində söylə», «Sözün doğrusu dəmiri dələr» [7,212] atalar sözlərini «Hər kəlməsi öz yerində deyilsə, Qılınclardan daha kəskin olar söz» [123,11], «Özgəyə quyu qazan özü düşər» [7,199] atalar sözü «Əgər başqasına sən quyu qazsan, Özün düşəcəksən gec ya tez ora!» [121,217], «Bir gül ilə bahar olmaz» [7,58] atalar sözünü «Bil iki gül ilə olmayır bahar» [123, 234], «Qələndər

dərd əlindən dağa çıxıb, görən deyir: bəxtəvər yaylağa çıxıb» [7,162] «Dərdlərin əlindən o,dağa çıxdı,Dedilər:bəxtəvər yaylağa çıxdı» [124,50],«Hayla gələn huyla gedər» [7,124], «Hayla gələn vayla getdi-bircə anın içində» [123,92], «Hər enişin bir yoxuşu, hər yoxuşun bir enişi var» [7,126] «Taleyin də öz işi var, hər yoxuşun enişi var» [124,55], «Söz sahibi ölsə də, söz qalar!» [7,211] «Mən ölmərəm, əgər bircə Sözüm qalsa xalqa, xalqa!» [124,59], «Toxun acdan nə xəbəri?!» [7,222] «Toxun acdan xəbəri yox, görmüsənmi?» [124,62], «Öz gözündə tiri görmür,özgə gözündə qıl axtarır» [7,197] «Eyiblərin böyüyü nədir söylə bizə sən? Özündə ola-ola başqasında gəzəsən» [124,96], «Dil adamı bəyan elər» [7,90] «Tanınar kim nə vaxt danışib dinər: «İnsan öz dilinin altda gizlənər» [124,96], «Söz ağızdan çıxıncan sənindi» [7,211] «Sözü deməmişdən – söz sənin qulun, Elə ki, söylədin - özün qul oldun» [124,97], «Əmanətə xəyanət olmaz» [7,107] «Kim ki əmanətə xəyanət etsə, Sayılsın ən böyük cinayət kimi!» [124,122], «Qorxaq gündə yüz yol ölər, igid ömründə bir yol» [7,171] atalar sözlərini «İgid bir yol ölər, qorxaq min kərə» [123, 90] şəklində işlətməklə oxucuya çatdırmaq istədiyi nəsihətamiz fikirlərini xalqın düşüncəsi, psixologiyasını özündə birləşdirən atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə verərək şeirlərinin dilini daha rəvan və axıcı edə bilmişdir.

Ən böyük hikmətləri sadə və dərin şəkildə anladan hikmətli sözlər sərhədsiz bir aləmdir. Fikrin daim canlı olduğu, duyğu dolu bu sözlərdə sözün əsl mənasında xalq ruhunun axıcılığı, sərrastlığı, dərin və təsirli ifadəsi var. Qəlbləri rıq-qətə gətirən, gözəl və incə olan, möhkəm milli xüsusiyyətə, koloritə malik olduğu üçün başqa dillərə də çox zaman eynilə tərcümə oluna bilməyən bu söz inciləri bütövlükdə bir hikmət xəzinəsidir və incilərin hər biri xalq ruhunun dərinliklərindən doğur,əsrilər boyu təcrübələrdən çıxmış və sınıanmış olub dillərdə dolaşan, el içində gəzdikcə isə incələnən və cilalanan qəti fikirləri bildirir.

Atalar sözlərinin daha dərin və dolğun növü hesab edilən hikmətli sözlər mənalı və ibrətamiz semantikaya malik olan sabit söz birləşmələridir. Hikmətli sözlər həm mənasına, həm də quruluşuna görə atalar sözlərinə formal olaraq semantik cəhətdən oxşasalar da, bir-birlərindən fərqlənirlər. Belə ki, hikmətli sözlərin işlənmə dairəsi atalar sözlərinə nisbətən məhduddur. Ən əsası isə atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatına, hikmətli sözlər isə yazılı ədəbiyyata məxsusdur. Çünki atalar sözlərinin müəllifi konkret olaraq məlum olmadığı halda, hikmətli sözlərin müəllifi məlumdur. Bundan başqa, həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətli hadisələri xarakterizə etmək üçün atalar sözləri olduğu halda, hikmətli sözlər isə öyüd, nəsihət xarakterli olduğu üçün onlarda, əsasən, müsbət münasibət öz əksini tapır.

«Bu xüsusiyyətlərə əlavə olaraq demək lazımdır ki, hikmətli sözlər ekspressiv-emosional xüsusiyyətə malikdir; fikrin məzmununu dolğunlaşdırır; onların ömrü uzun olur; müxtəlif struktura, fərdi quruluş cizgilərinə malik olur; tərkibində həmcins üzlərə, nidalara, ara sözlərə, xüsusiləşmiş üzlərə təsadüf edilmir; didaktik səciyyə güclüdür, mənası müstəqimdir; nəsihət, məsləhət, yol göstərmə xüsusiyyətləri mövcuddur» [31, 92-93].

N.Xəzri yaradıcılığında atalar sözləri və məsəllərlə yanaşı, şairin özünəməxsus, fərdi təxəyyülünün məhsulu olan okkazional hikmətli sözlərə də təsadüf edilir. Bildiyimiz kimi, hikmətli sözlər dərin və dolğun ibrətamiz məna ifadə edən sabit söz birləşmələridir. «Hikmətli sözlərin dəqiq məna ifadə etməsi onların xalq kütlələri arasında sürətlə yayılmasına imkan yaradır. Buna görə bəzi hallarda hikmətli sözlərə qanadlı sözlər [krilate slova] da deyilir» [23, 114].

Hikmətli sözlərin bədii-emosional, üslubi funksiyaları müxtəlif və çoxşaxəli olduğu kimi, onların mövzuları da məna etibarilə rəngarəngdir. Buna görə də N.Xəzri əsərlərində işlənməmiş hikmətli sözləri ifadə etdikləri mənalara görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Xasiyyət və xarakter haqqında: Bağırmaq cürət deyil, susan mərdlik, cürətdir; Bağırmaq şöhrət deyil, səssiz gələn şöhrətdir [123,97], Saman altdan astaca su yeridənlər; Keyfindədi, nə ağlayar, nə də inlər [124,55], Yerində danışmaq bəlkə qələbə; Yersiz susmaq isə məğlubiyyətdir! [124, 75], Eyiblərin böyüyü nədir söylə bizə sən? Özündə ola-ola başqasında gəzəsən. Kimlər ki, çox danışdı; Səhvi də başdan aşdı [124,96-97], Yaltaqlıq üstündə ucalan ömür, Xalqın ürəyində lənətə dönür; Yaltaq tikən evi - Yel asan yıxar; Yaltaq yıxan evi - el tikə bilməz; Yaltaq öləziyən qara çıraqdır. Bu bəlkə qəribə həqiqətdir ki, Sözü açıq dedin nifrətə dönür [124, 128-129].

2) Xalq, millət, el-oba, vətən, torpaq haqqında: Xalqın namusudur Vətən torpağı; Hər şeydən ucadır namus bayrağı; Şair, sən də yurdun keşiyində dur, Vətən müqəddəsdir, Vətən əzizdir [123, 90], Millət tarac olan vaxtı; Sərvəti də hərrac olur, Qudurğanlar tox gəzərkən; Əzab çəkən el ac olur [123, 181], Bəli, kimin ürəyində torpağına sevgi varsa, o böyükdür; Məgər kiçik xalq olurmu? O, xalqdırsa, o böyükdür! Xalq ölçülür miqdarıyla; Xalq ölçülür vüqarıyla; Xalq ölçülür dəyanəti, qeyrətilə; Bir də dostu məhəbbəti, bir də yada nifrətiylə! Qeyrətsizə can əzizdir, qeyrətliyə ana torpaq [124,93-95], Son sözü xalq deyir, zaman söyləyir, Şair ki, olmayır hər şeir yazan; Kim ki, öz elinin dərini bildi; El onun ömrünü uzadacaqdır; Kim ki, öz elilə ağladı, güldü; El onu qəlbində yaşadacaqdır [124,188].

3) Dilin xalqın, insanın həyatındakı rolu haqqında: Dil xalq ürəyinin ənginliyidir ; Yox dil əsrlərin tale səsidir, Azərbaycan dili - Büllur bir bulaq... Dil xalqın adıdır, Xalqın özüdür; Dilin ixtiyarı Xalqdadır ancaq... [123,117-118], Tanınar kim nə vaxt danışmış dinər: İnsan öz dilinin altda gizlənər; İnsanı ağılımı, dilmi tanıdır? Bil ki, dil ağılın tərcümanıdır [124, 96-97], Millətin bəxtidir, dilin taleyi, Dilin taleyi də xalqın bəxtidir [124,201-203].

4) Sözü qüdrəti haqqında: Hər kəlməsi öz yerində deyilsə; Qılınclardan daha kəskin olar söz [123,11], Kim ki, va-

rib gedər uzunçuluğa; Tapdayar insanlıq ləyaqətini; Deyiblər duz gərək dadınca olsun! Biz deyək söz gərək dadınca olsun! [124,64-65], Yerində danışmaq bəlkə qələbə, Yersiz susmaq isə məğlubiyyətdir! [124,75-76], Mən ölməyəm, əgər bircə; Sözüm qalsa xalqa, xalqa! [124,59], Sözü deməmişdən söz sənin qulun, Elə ki, söylədin özün qul oldun; Söz var bir əbədi kitaba dönər, Söz var, ömür boyu əzaba dönər [124, 97], Bilin qoruduqca səmimiyyəti - Daha dəhşətlidir bu söz rüşvəti! [124, 121], Bu bəlkə qərribə həqiqətdir ki, Sözü açıq dedin nifrətə dönür [124,128].

5) Sevgi,məhəbbət, gözəllik haqqında: Məhəbbət ölçülür illə, əsrlə, Məhəbbət ölçüsü əbədiyyətdir [123,149], Gözlər gözəlliyi görməsə kordur! Ağillı gözəllik baş ucalıqdır [123,104],Sevgi həm ölümdür, həm əbədiyyət! [123,107], Zaman tarlasında gərək böyüklər; Mehribanlıq əkib, məhəbbət biç [123,207], Fəqət dərk elədim bir həqiqəti; Məncə əsl sevgi talesiz olur [123,224], Ali gözəlliyi duymayan kordur; Yalan olan yerdə məhəbbət olmaz, Məhəbbət yoxdursa sədaqət olmaz; Məhəbbəti səslə sən; Ki, özün seviləsən [124, 97-98], Gözəllik yaranıb əzəldən əzəl; Gözəllik əzizdir baş taclarından; Qadını qürurla gözəllik bəzər; Cumar bəd nəzərlər gözəllik üstə; Milçəklər şirəyə daraşan kimi; Dəhşətdir gözəllik yad qucaqlarda; Dönürsə göyümtül əskinaslara;Gözəllik bir dəfə ənam verilir,Fəqət əbədilik sönür gözəllik [124,134-135].

6) İgidlik, qoçaqlıq, cəsarət, qeyrət, qorxaqlıq haqqında: Bu bir həqiqətdir düşüb dillərə: İgid bir yol ölər, qorxaq min kərə [123,90], Cəsarət qorxusu; Acı tufandır; Qorxu cəsarəti;Daha yamandır!Cəsarət qorxusu;Dərdə dözəndir, Qorxu cəsarəti; Başlar üzəndir [124,63], Mərd sözü - ədalət çağırışıdır! [124,75], Qeyrətsizə can əzizdir, qeyrətliyə ana torpaq [124,95], Onunçün yaltaqlar qorxaqlar təki; Bir gündə min dəfə ölüb – dirilər [124,128].

Qeyd etmək lazımdır ki, bədii üslubda sentensiya hadisəsi özünü göstərir.«Üslubiyyatda sentensiya adlanan hadisənin mahiyyəti belədir ki, söz sənətkarları ümumxalq atalar

sözlərinə müvafiq gələn səciyyəvi, tipikləşmiş ifadələr yaradırlar və bu zaman xüsusilə onların [atalar sözlərinin] struktur – semantik xüsusiyyətlərinə əsaslanırlar. Sentensiya kimi işlənən vahidlər daxili ritmi, ahəngdarlığı, obrazlılığı və yığcamlığı ilə fərqlənir» [3, 79].

Dəhşət diri-diri ölü olmaqdır! [123, 123]
Min zəhmət çəksə də insan qış, bahar,
Hər əkilən toxum nədənsə bitmir [123, 194].
Hər parlayan şüşə almas deyildir
Hər suya baş vuran qəvvəs deyildir [123, 209]
Bu haqqın sözünü nədimlər dedi:
Namus doğuluşdan büllura bənzər,
Şüşə qab ya sındı, ya cingildədi! [124, 134]

Beləliklə, atalar sözləri ilə sentensiyanın əlaqəsi dedikdə, ümumxalq dilinə məxsus hikmətli ifadələrlə hər hansı bir sənətkarın yaratdığı fərdi ifadələrin əlaqəsi başa düşülür. Çünki hər bir yazıçının, şairin yaratdığı özünəməxsus fərdi hikmətli sözlər ilk növbədə, atalar sözlərinə əsaslanır, onların başlıca keyfiyyətlərini özündə əks etdirir və onun təzahür forması kimi nəzərə çarpır. Bu cəhətdən N.Xəzri sentensiyalarını ümumxalq dili atalar sözlərindən fərqləndirmək bəzən çətinlik yaradır. Deməli, şairin fərdi ifadələri ümumxalq dili hikmətli ifadələrinin tərkibinə qaynayıb-qarışmaqla, onun zənginləşməsinə xidmət edir:

Həqiqət acıdır-fəqət dərmandır,
Yalan şirindir-sə-əfi ilandır.
Tamah zülmətli yoldur,
Tamahkar əbədi quldur.
Dünyada yuxuya gedir insanlar,
Ancaq ölüm vaxtı oyanır onlar.
İki şey məhv edir mütləq hər kəsi,
Yoxsulluq qorxusu, mənsəb həvəsi [124, 96-100]

NƏTİCƏ

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun funksiyalarının genişlənməsində, onda əmələ gələn yeni istiqamətlərin izlənməsində görkəmli sənətkarların, söz ustalarının rolu əvəzsizdir. Çünki hər bir yazıçı yaşadığı dövrün siyasi, ictimai hadisələri ilə yaşayır, yazır, yaradır, dövrün ədəbi dili, onun üslubları ilə bağlı olur və bütün bunlar onun yaradıcılığında, dilində, üslubunda öz əksini tapır. Odur ki, ədəbi dilin konkret mərhələsində dildə gedən prosesləri lingvistik planda öyrənmək üçün bədii əsərlərin dilin bütün səviyyələrində tədqiqi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu baxımdan N. Xəzrinin bədii dilinin tədqiqi onun müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin lüğət ehtiyatının üslubi imkanlarından məharətlə istifadə bacarığını, eyni zamanda bədii dilimizin hansı ifadə və vasitələrlə zənginləşdirmə yollarını açıb göstərməyə, müəyyənləşdirməyə geniş imkan verir. Şairin bədii əsərlərinin dili üzərində aparılan tədqiqat zamanı aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. N. Xəzrinin əsərlərinə dilçilik prizmasından baxanda onun sözlərdən sənətkarcasına istifadə etməsinin şahidi olur. Bu da şairin dilini, üslubunu fərdiləşdirən ön mühüm amildir. Dilindəki obrazlılıq, poetiklik, ekspressivlik, emosionallıq məhz dilin estetikasından gəlir. Buna yaxşı bələd olan şair öz fərdi üslubunu bir sənətkar kimi yaradıcılığında formalaşdırıb bilmişdir. Burada dilin bütün səviyyələri [fonetika, qrammatika, leksika, semantika] fikrin obrazlı, poetik ifadə vasitələrinə çevrilə bilər.

2. N. Xəzri güclü dil həssaslığı, duyumu, hərtərəfli müşahidəçilik qabiliyyəti, dərin elmi, bədii təfəkkürü ilə seçilən sənətkarlardandır. O, şeirlərində hər bir sözün, ifadənin semantikasından geniş şəkildə istifadə edir. Buna görə də hər bir söz, ifadə onun bədii dilində bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi çıxış edə bilər.

3. Şairin əsərlərinin dili, əsasən, iki mənbədən – xalq dilinin tükənməz xəzinəsi olan folklordan və klassik, müasir poeziyamızın, bütövlükdə ədəbiyyatımızın mükəmməl sənətkarlıq məktəbindən qidalanmışdır.

4. Əsərlərinin dili leksik layların müxtəlifliyi, zənginliyi, rəngarəngliyi ilə səciyyəvidir. Burada müxtəlif leksik laylara məxsus olan sözlərin poetik mahiyyəti, geniş ifadəlilik imkanları şairin qələminin qüdrəti ilə ədəbi dilimizin normaları çərçivəsində müəyyənləşir. Fikri sərrast ifadə etmək üçün sözlərin düzgün seçilməsi sənətkarın yaradıcılığında gərgin poetik axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxır. Belə ki, hər bir söz konkret üslubi funksiya daşıyır, təsvir olunan zaman, şərait, obrazların səciyyəsi, vəziyyəti, hadisələrin xarakteri və s. ilə bağlanır.

5. Əsərlərinin dilində terminoloji leksikanın da xüsusi yeri vardır. Yemək və içki adları, musiqi və musiqi alətlərinin adları, hərbi işlə bağlı leksik vahidlər, xalqın adət-ənənəsi ilə bağlı toy və yas mərasimi terminləri, geyim adları, bədən üzvlərini ifadə edən terminlər əsərlərində müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlənmişdir.

6. Sənətkarın bədii dilində apardığımız müşahidələr göstərir ki, müasir dövrdə də ədəbi dilə-bədii dilə müxtəlif üslubi funksiyalarla dialekt sözləri daxil olmuşdur. Dialekt sözlərinin ədəbi dilə keçməsində, canlı danışiq dili sözlərinə çevrilməsində bədii ədəbiyyatın rolu əvəzsizdir. Məhz bu cəhətlər bədii əsərlərdə işlənən dialekt sözlərinin toplanıb tədqiq edilməsinin əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir.

7. N.Xəzri yaradıcılığında doğma dilimizə məxsus olan onomastik vahidlərlə yanaşı, ta qədimdən bu günə qədər dünyanın əksər xalqları və millətlərinin dillərinə məxsus onomastik vahidlər də işlənmişdir. Eyni zamanda şairin bədii dilində şəxsi təxəyyülünün məhsulu olan fərdi poetik adların üslubi imkanları və xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. N.Xəzri əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik cə-

hətdən üslubi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi onun əsərlərinin poetik imkanlarının müəyyənləşdirilməsi üçün ən gözəl vasitələrdəndir.

8. Şairin əsərlərində leksik-semantik kateqoriyaların üslubi məqamlarda seçilib, həm normativlik, həm də bədii effektivlik baxımından işlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsərlərinin dilində sözlərin eyni qafiyə, mətn daxilində üslubi cəhətdən sinonim məna kəsb edib bir sinonim cərgəyə daxil olmasından, eləcə də bədii təzadlar yaratmaq üçün xüsusi emosionallığa, ekspressivliyə malik antonimlərdən yüksək bədii sənətkarlıqla istifadə edilmişdir.

9. N. Xəzri təkrarsız milli koloritə, sadəlik və təbiiyyətə, yığcamlığa və lakonikliyə, obrazlılığa, bədii təsir gücünə malik olan frazeoloji birləşmələr, atalar sözləri və hikmətli sözlərdən ustalıqla istifadə etmişdir. Şair bu ifadələrin potensial imkanlarından bəhrələnərək fikrini aydın və gözəl ifadə etməklə yanaşı, ədəbi-bədii dilimizi daha da zənginləşdirmişdir. Əsərlərin dilində bədii ifadə və təsvir vasitələrinin tərkibində işlənən frazeoloji birləşmələrdən, xasiyyət və xarakter, xalq, millət, vətən, dilin xalqın, insanın həyatındakı rolu, sözün qüdrəti, sevgi, məhəbbət, gözəllik, igidlik, qoçaqlıq, cəsəret, qeyrət, qorxaqlıq haqqında öyüd, nəsihət səciyyəli hikmətli sözlərdən, atalar sözlərindən istifadə olunmuşdur.

10. Dərs vəsaitində bədii dil üçün səciyyəvi olan poetik fiqurlardan geniş bəhs edilmişdir. Sənətkarın əsərlərində obrazlılıq, poetiklik, emosionallıq, ekspressivlik yaradan vasitələrdən biri də məcazlardır. Təşbeh, metafora, metonimiya, epitətlər silsiləsi, bədii sual, inversiya, mübaligə, bədii müqayisələr əsərlərinin dilində bilavasitə obrazlılığa xidmət edir. Şairin dilinin məcazlar sistemi təkcə ümumxalq dilinə məxsus söz və ifadələrlə məhdudlaşmır. Bunların bir qismi şairin şəxsi «bədii kəşfi» [Aristotel] kimi arzu və istəklərini, duyğu və düşüncələrini obrazlı şəkildə canlandırmaq məqsədinə xidmət edir.

11. N.Xəzrinin əsərlərinin bədiiliyi ilə yanaşı, ən üstün cəhəti onun həmişəyaşarlığıdır. Bu əsərlərdə ədəbi-bədii dil normalarına ardıcıl, sistemli şəkildə əməl olunur. Əsərlərinin dili üzərində apardığımız müşahidə və araşdırmalar zamanı biz ədəbi dil normaları səviyyəsində canlı bədii sənət əsərlərinin şahidi oluruq. Bu əsərlər həm ədəbiyyatımız, həm dilimiz, həm də mədəniyyətimiz üçün çox qiymətli, əvəzolunmaz bir mənbədir.

Поэтический язык Наби Хазри
Резюме

Учебник посвящена поэтический язык видного представителя Азербайджанской литературы, народного поэта Наби Хазри.

Учебник состоит из введения, трех глав, вывода и списка использованной литературы и источников.

Во введении обосновывается актуальность выбранной темы, и мысли видного поэтов и писатели о поэтический язык Наби Хазри.

Первая глава учебника называется «Словарный состав языка Наби Хазри». В данной главе лексические единицы, используемые в произведениях поэта, группируются в зависимости от функции и сферы употребления; на конкретных примерах анализируются общеупотребительные слова, термины, диалектизмы и ономастические единицы, поэтическая значимость и широкая сфера их стилистического употребления.

Вторая глава учебника, состоящая из двух частей называется «Лексико-семантические категории в язык Наби Хазри». В первой части рассматриваются проблемы синонимичных слов, их особенности, понятия синонимии и дублетизма, источники обогащающие синонимические ряды. Стилистические, ситуативные и частные синонимы, встречающиеся в художественном языке, объясняются примерами, взятыми из поэзии Н.Хазри. Вторая часть главы посвящена антонимам, использованным в произведениях поэта. Исследования показывают, что Наби Хазри с целью большей выразительности наряду с антонимами, состоящими из различных лексических единиц, использовал антонимы, по грамматическому содержанию принимающие суффиксы с противоположным значением.

В третьей главе учебника исследуются различные фразеологические единицы, использованные в языке Н.Хазри. В данной главе анализируются стилистические особенности

фразеологических единиц, вносящих в поэтический язык Н.Хазри особую стилистическую образность и красочность, изучаются их позиции и место в литературно-худосеественной речи; анализируются разные виды переноса—сравнение, олицетворение, эпитет, метафора и др.. В данной части учебника, в то се время, исследуются пословицы, поговорки и крылатые слова, используемые автором для изобразасения образа сизни народа, его обычаев и традиций; на конкрет-ных примерах показываются их худосеественно-эмоциональ-ные, стилистические функции.

В заключении обобщается роль Н.Хазри как поэта в формировании и развитии национального литературно-худосеественного языка.

Nabi Khazri's poetic language Summary

The text book is dedicated to the poetic language of the prominent Azerbaijan poet Nabi Khazri.

The text book consists of an introduction, 3 chapters, conclusion and bibliography.

The introduction deals with the opinions of different poets and writer about Nabi Khazri's poetic language.

I chapter of the text book is called «Nabi Khazri's Vocabulary». The lexical units in the poet's works are grouped according to their place and function in the literary language in this chapter, the poetic essence, broad stylistic possibilities of words of common usage and term character, dialectisms and onomastic units have been analysed on the base of concrete examples.

II chapter of the text book called «Lexical–semantic categories in Nabi Khazri's vocabulary» consists of 2 subdivisions. I subdivisions deals with synonyms, their main features, synonym and dublet notions, sources enriching synonymous lines, etc. The role of stylistic, situative and special synonyms has been explained with the examples from Nabi Khazri's poetry. The text book shows that Nabi Khazri alongside with antonyms consisting of different lexical units has skillfully used words of antonym character accepting opposite suffixes in grammatical contents with the aim of emphasize.

In III chapter of the text book various phraseological units used in Nabi Khazri's lexicon have been investigated. Stylistic features of phraseological expressions giving special literary figurativeness, beauty to the lexicon of Nabi Khazri's

poetry, their position and place in the literary language have been studied, different figurative types showing themselves in phraseological units as comparison, epithet, metaphor, etc have been analysed. At the same time, the stylistic possibilities of proverbs and sayings, their forms of usage have been investigated, their literary–emotional, stylistic functions have been given with concrete examples with the aim of giving the manner of life, everyday life, customs and traditions more lively and figuratively.

Finally, the role of N.Khazri as a poet has been generalized in the forming and development of the national-literary language, enriching of the vocabulary, defining of the language norms in the conclusion of the text book.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT
Azərbaycan dilində

1. Abdullayev C.M. Səməd Vurğun poetikası. Bakı: Gənclik, 1976, 160 s.
2. Abdullayev S. Ə. Dil və bədii qavrayış. Bakı: Yazıçı, 1984, 168 s.
3. Adilov M.İ. Sənətkar və söz. Bakı: Yazıçı, 1984, 184 s.
4. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
5. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
6. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı [oçerklər] / M.Ş.Şirəliyevin, Z.İ.Budaqovanın redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1970, 357 s.
7. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
8. Azərbaycan dastanları: 5 cildə, IV c., Bakı: Lider, 2005, 464 s.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: I c., Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1964, 480 s.
10. Azərbaycan dialektoloji lüğəti: 2 cildə, I c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1999, 374 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Elm, 1980, 576 s.
15. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 672 s.

16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

17. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti [tərtib edənlər: A.M.Babayev, C.B.İsmayilzadə]. Bakı: Maarif, 1981, 280 s.

18. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.

19. Budaqov B. N.Xəzri kəhkəşanı. Bakı: Oğuzeli, 1999, 71 s.

20. Bünyadov T. Əsrlərdən gələn səslər. Bakı, 1993, 264 s.

21. Cabbarov X.M. Sənətkar, söz, üslub. Bakı: Azərnəşr, 1993, 199 s.

22. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960, 203 s.

23. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili [leksika]: II hissə, Bakı: Maarif, 1982, 215 s.

24. Cəlilova Ş. H. İsa Hüseynovun nəsr əsərlərinin dili və üslubu [povestləri əsasında]: Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 2005, 141 s.

25. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271 s.

26. Əfəndiyeva T. Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm, 1980, 251 s.

27. Əfəndiyeva T. Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.

28. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.

29. Əzizov E.İ. Bədii dildə dialektizmlərin yeri / Filologiyanın aktual problemləri [elmi-nəzəri konfransın materialları]. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2006, s. 64-78

30. Əzizov E. İ. Söz xəzinəsi. Bakı: Maarif, 1995, 128 s.

31. Əlizadə Z.Ə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985, 245 s.

32. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 448 s.

33. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 156 s.

34. Əsgərova S.İ. Anarın dili. Bakı: Nurlan, 2002, 136 s.
35. Hacıyev T.İ. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979, 288 s.
36. Hacıyev T.İ. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1980, 175 s.
37. Hacıyev T.İ. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı 1990, 360 s.
38. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 308 s.
39. Həsənov İ.Q. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2007, 164 s.
40. Hüseynova H.E. S.Vurğunun bədii əsərlərində onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2001, 196 s.
41. Hüseynova H.E. Mir Cəlalin obrazlı dili. Bakı: Elm, 2007, 164 s.
42. Hüseynov M. A. Mirzə İbrahimovun romanlarının dili və üslubu: Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1982, 231 s.
43. Xalıqzadə F.X. «Kitabi- Dədə Qorqud»un musiqi sözlüyü. Kitabi-Dədə Qorqud [məqalələr toplusu]. Bakı, 1999, s. 160
44. Xəlilov B.Ə. Azərbaycan dilində ikihecalı fellərin fono-semantik inkişafı. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 1996, 96 s.
45. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 402 s.
46. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 491 s.
47. Xudiyev N.M. Zamanın axarı ilə. Bakı: Azərnəşr, 2004, 741 s.
48. Xudiyev N.M. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Azərnəşr, 2005, 160 s.
49. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1968, 273 s.
50. İslamov M.İ. Termin yaradıcılığında dialekt sözlərdən istifadə // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, s. 29-32
51. Kaşğari M. Divanü lüğət- it türk: 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
52. Kaşğari M. Divanü lüğət-it türk: 4 cildə, II c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.

53. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk: 4 cildə, III c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
54. Kaşğari M. Divanü lüğat-it türk: 4 cildə, IV c., Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
55. Kazımov Q.Ş. Yazıçı və dil. Bakı: API-nin nəşri, 1975, 228 s.
56. Kazımov Q.Ş Komik bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 187 s.
57. Kazımov Q.Ş Müasir Azərbaycan dili [sintaksis] II nəşr, Bakı, 2004, 494 s.
58. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
59. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 203 s.
60. Qənbərov A. R. Müasir Azərbaycan dilində metafora. Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 1986, 146 s.
61. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 596 s.
62. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
63. Məhərrəmov R.C. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, 143 s.
64. Məhərrəmov R.C. Sabirin dili. Bakı: Maarif, 1976, 107 s.
65. Məhərrəmov R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı: Nurlan, 2006, 324 s.
66. Məhərrəmov R.C. Kitabı-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı: Nurlan, 2007, 192 s.
67. Məmmədov M.B. Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2005, 360 s.
68. Məmmədov İ. O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: «Elm və Təhsil», 2009, 272 s.
69. Məmmədov İ.O. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının lüğət tərkibində etnoqrafik leksikanın yeri/»Kitabi-Dədə Qorqud» məqalələr toplusu. Bakı: Elm, 1999, s. 204-288
70. Məmmədov V.İ. «Dastani-Əhməd Hərami» poemasının dili və üslubu. Bakı: Sabah, 2001, 130 s.
71. Məmmədova N.H. R. Rza və sərbəst şeirin dili məsələsi. Bakı: Elm, 2005, 262 s.
72. Məmmədli F. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Nurlan, 2004, 551 s.

73. Mirzəliyeva M.M. Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı: «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1995, 146 s.

74. Mirzəyev E.S. Azərbaycan dili Lənkəran və Astara şivələrinin terminoloji leksikası: Fil. elm. nam. ...dis. Bakı, 2007, 140 s.

75. Mikayılov Ş.A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Maarif, 1986, 190 s.

76. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1978, 324 s.

77. Oğuznamə [tərtib edən: S. Əlizadə]. Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.

78. Rəcəbov Ə. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.

79. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, 259 s.

80. Seyidov Y.M. Sözün qüdrəti. Bakı: Yazıçı, 1983, 282 s.

81. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə, II c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 556 s.

82. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə, VII c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 562 s.

83. Seyidov Y.M. Əsərləri. 15 cildə, VIII c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, 677 s.

84. Səfərova Z.Y. «Dədə Qorqud»un musiqi dünyası.- «Kitabi-Dədə Qorqud» [məqalələr toplusu]. Bakı: Elm, 1999, s. 151 - 156

85. Səfərova Z.Y. Azərbaycanın musiqi elmi [XIII-XX əsrlər]. Bakı: Azərnəşr, 2006, 544 s.

86. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.

87. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.

88. Vəliyeva X.X. Bəxtiyar Vahabzadə poemalarının dili və üslubu: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 2007, 135 s.

89. Yusifov Y. Kərimov S. Toponimikanın əsasları. Bakı: Maarif, 1987, 204 s.

Rus dilində

90. Бересан С.Г. Семантическая эквивалентности лексических единиц. Кишинев: Штинца, 1983, 371 с.

91. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. М., Учпедгиз, 1953, 177 с.

92. Введенская Л.А., Дыбина, Г.Б., Щеболева И.И. Современный русский литературный язык. (Лексика, фонетика). Ростов, 1963, 248 с.

93. Виноградов В.В. История русского литературного языка. М., Наука, 1978, 320 с.

94. Виноградов В.В. О художественной литературы. Москва, Гослитиздат, 1959, 654 с.

95. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерности их образования и развития. М.: Наука, 1967, 133 с.

96. Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык. Лексика. М., Учпедгиз, 1958, 410 с.

97. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М., Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1952, 336 с.

98. Гельблу Я.Н. Способы выражения антонимической в немецком языке. Учен. зап. Башкир. гос. универ., вып. 6, серия филолог., № 5, 1958, с. 93-108

99. Гепнер Ю.Р. Очерки по общему и русскому языкознанию. Харьков, 1959, 370 с.

100. Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М.: Учпедгиз, 1954, 288 с.

101. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1961, 519 с.

102. Зиндер Л.Р., Строева Т. В. Современный немецкий язык. М., 1957, 420 с.

103. Иванова В.А. Антонимия в системе языка. Кишинев. Штинца, 1982, 163 с.

104. Калинин А.В. Лексика русского языка. Москва: Издательство Московского Университета, 1971, 232 с.

105. Ключева В.И. Проблема антонимов. Уч. зап., т. IX, М., 1956, 254 с.
106. Коготовка Т.С. Русская диалектная лексикология. М.: Наука, 1979, 335 с.
107. Косина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1977, 219 с.
108. Магеррамова С.А. Парадигматические отношения в лексике русского и азербайджанского языков. Баку: БГУ, 2002, 207 с.
109. Пустовойт П.Г. От слова к образу. К.: Радянська школа, 1974, 191 с.
110. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. 1 т, М., Изд. вост. лит., 1963, 968 с.
111. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Учпедгиз, 1960, 431 с.
112. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. М.: Высшая школа, 1968, 416 с.
113. Сороколетов Ф.Н. Народные песни как источник диалектных словарей Диалектная лексика. Л., 1976, 237 с.
114. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. М., 1953, 375 с.
115. Степанов Ю.С. Французская стилистика. М.: Высшая школа, 1965, 355 с.
116. Ухмылина Е.В. Лексика современного русского языка в стилистическом отношении. Горький, 1956, 342 с.
117. Хоум Генри. Основания критики. Москва: Искусство, 1977, 615 с.
118. Шанский Н.М. Лексика и фразеология современного русского языка. М., 1957, 168 с.

Şairin bədii əsərləri

119. N. Xəzri. Dərələr. Bakı: Gənclik, 1970, 152 s.
120. N. Xəzri. İllər və sahillər. Bakı: Azərnəşr, 1969, 506 s.

121. N. Xəzri. Nəsillər–əsrlər. Bakı: Gənclik, 1985, 208 s.
122. N. Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Gənclik, 1973, 376 s.
123. N. Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 248 s.
124. N. Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c., Bakı: Lider, 2004, 264 s.
125. N. Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, I c., Bakı: Yazıçı, 1983, 376 s.
126. N. Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, II c., Bakı: Yazıçı, 1983, 402 s.
127. N. Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, III c., Bakı: Yazıçı, 1983, 263 s.
128. N. Xəzri. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, IV c., Bakı: Yazıçı, 1984, 263 s.
129. N. Xəzri. Şeir mənim üçün bir kainatdır. Bakı: Gənclik, 1988, 413 s.
130. N. Xəzri. Torpaq sənə and içirəm. Bakı: Yazıçı, 1989, 256 s.
131. N. Xəzri. Ulduz karvanı. Bakı: Yazıçı, 1979, 220 s.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
GİRİŞ	5
I FƏSİL. Nəbi Xəzri dilinin lüğət tərkibi	9
Ümumişlək sözlərin səciyyəsi.....	11
Termin səciyyəli sözlər	18
Dialektizmlər	43
Onomastik leksika	49
II FƏSİL. Nəbi Xəzrinin dilində leksik – semantik kateqoriyalar	
Sinonimlər.....	63
Antonimlər.....	79
III FƏSİL. Nəbi Xəzri dilinin frazeologiyası	97
Frazeologizmlər bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi....	101
Təşbeh	103
Ənənəvi müqayisə	105
Metafora	105
Metonimiya	107
Mübaligə və litota	108
Kinayə	110
Bədii sual	111
İnversiya	112
Atalar sözü və zərb-məsəllərin	

frazeologiyaya münasibət.....	115
NƏTİCƏ	127
ƏDƏBİYYAT	135

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Yığılmağa verilmiş **30.03.2012.**
Çapa imzalanmış **06.04.2012.**
Şərti çap vərəqi **9.** Sifariş № **44.**
Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **500.**

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.